

Володимир Лис

СОЛО *для* СОЛОМІЇ

Володимир Савович Лис

Соло для Соломії

предоставлено правообладателем

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=14404632

*Володимир Лис «Соло для Соломії», роман: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»; Харків;
2013*

ISBN 978-966-14-6120-7, 978-966-14-6124-5, 978-966-14-5688-3

Анотація

Вона йде за покликом серця, помиляється сама й легко пробачає помилки іншим, сходить на самий верх величі людського духу та падає у безодню засудження оточуючих... Карколомні події XX століття – війна, примусова колективізація – події, що назавжди змінили не тільки людей, а й Україну. Та у межах історії країни це лише пункт статистичних даних, за яким немає нічого, окрім чисел. А як щодо історії однієї людини, жінки, котра прагла звичайного земного щастя?

Содержание

Передмова	4
Частина перша	6
Розділ I	6
1	6
2	8
3	9
4	11
5	12
6	13
7	15
Розділ II	17
1	17
2	19
3	20
4	24
5	27
6	30
Розділ III	32
1	32
2	34
3	38
4	44
Розділ IV	49
1	49
2	50
3	52
4	55
Кінець ознайомительного фрагмента.	56

Володимир Лис

Соло для Соломії

Передмова

Кант для Соломії

Важко знайти краще пояснення тому, що є найцікавішим у літературі, ніж універсальна сентенція Канта. Та сама, про дві речі, що викликають його захоплення і здивування, – зоряне небо над головою і моральний закон усередині людини.

Зоряне небо – це Божий світ, лад, який був створений і є ладом, хоч і незбагненим. А моральний закон – це та частка духу, яка присутня в кожній людині та робить її душу безсмертною. Моральний закон, духовний інстинкт відчуття різниці між добром і злом забезпечує виконання найбільшого людського обов'язку – права вибору.

Особливо вражаючим виявом людяності, людськості є ті моменти вибору добра, коли всі обставини світу та часу сприяють тому, щоби не бути добрим.

Зрештою, у житті кожної людини, де б вона колись не була, є чи буде, базових життєвих подій, дій і переживань не так багато: радість, страх, любов, біль, відчай, віра. Поступ історії, зміна часів тільки додають колориту, надають можливості проявлятися цим базовим речам у спосіб, який здається неповторним.

Але саме так – із сплетення історії життя окремої людини й історії великої, історії світу – народжується література, яка викликає зворушення й захоплення.

Саме такою літературною історією є роман «Соло для Соломії». Історія цілого життя однієї неповторної жінки, якій було дано жити в неповторний час у неповторному місці. Майже ціле двадцять століття, прожите на Волині, давало добру нагоду для того, щоби існування не здавалося простим і нецікавим. Історичних перипетій було досить, щоби моменти вибору йшли один за одним з надзвичайною інтенсивністю. Навіть тоді, тобто особливо тоді, коли здавалося, що вибору нема, що від власної волі взагалі нічого не залежить.

Величезна цінність роману «Соло для Соломії» полягає в тому, що він є історією цілого людського життя – від початку і до кінця. Нам дуже часто бракує саме такої картини світу. Адже тільки знаючи всю історію людини, можна зрозуміти, чому і як вона чинить у кожному окремому епізоді свого тривання. До того ж історія Соломії тільки називається солом. Насправді в романі все так, як у найсправжнішому житті, коли біографія одного невіддільна від біографій тих, хто поруч. І поруч не фрагментарно, а глибоко, неперервно і довго. Історія тривалої близькості, тривалих близькостей – це той мотив роману, який видається особливо зворушливим.

Якби ми більше знали про життя інших, то могли б краще розібратися із життям власним. Біографії найрізноманітніших людей – це основа будь-якої літератури. Зрештою, біографічною є головна книжка нашої цивілізації – Євангеліє.

Брак життєписів – слабе місце літератури української. Цю прогалину талановито заповнює Володимир Лис. Ретельно виписану історію Соломії неможливо переповісти, неможливо запам'ятати так само ретельно. Але цього й не треба, бо романи слід читати і переживати. І знати, що таке буває – таке життя, така історія, така Соломія, така пам'ять, така згадка, така розповідь про таке життя. Залишається найголовніше – уважніше придивитися до життя власного, до власної історії і пам'яті.

А ще є так, що згадуючи про когось – скажімо, про Соломію – називаючи ім'я того, кого вже нема, ми чинимо подобу молитви за ту безсмертну душу. Їй від того стає спокійніше. І нам також, бо ж молитва...

Тарас Прохасько

Я скинула із себе мою одягу:

як мені її надягнути?

Помила собі ноги:

як мені їх бруднити?

Пісня пісень, 5–3

Легко поламати соломину,

Навіть легше, як суху билину.

Соломинка легко поломилась,

Дівчина ще легше залюбилась.

Народна пісня, почута на Поліссі

Що ж можеш ти, надламана тростино?

Євген Маланюк

Частина перша Заспів

Розділ I Поява зірки

1

Щедрий вечір, котрий ставив віночок до свята Маланки, привів до хати Троцюків, повуличному Зозуликів, перебиранців.¹ А їхній невістці Соломії, яку всі звали Соломкою, а чоловік Антін Соломинкою, подарував ще й особливу звістку.

Звістка була солодка, як мед, тривожна, як далекий пронизливий звук, що вражає насамперед серце.

Звістку вигадала вона сама.

А мо', й не вигадала...

Хтіла тої звістки, аж терпко і гаряче було воднораз, коли вперше про те подумала. А на Маланку вирішила для себе остаточно. Остаточно й трішечки бентежно – буде.

То й нихай. І як підтвердження, як стукіт пташки у вікно, звук.

Звуки.

Пісня, гомін, коляда.

Перебиранці!

Бо ж Маланка, бо Щедрий вечір.

Бо... звістка.

– Пустимо? – Соломія до дітей.

– Мамо, мамо, – обидва сини у два голоси. – Хай заходять.

Як же не пустити, коли чотири ока-зіроньки так світяться!

Ну, звісно, перебиранці як просилися до хати, то запевняли, що жодної шкоди не робитимуть, будуть чемні та лагідні, ото й тико, що пощедрують-заколядують, свята року Нового та Василя святого побажають добре стріти. Для дітей, Тарасика та Василька, – радість, бо ж козу й ведмедя уздріли, цигана й дідька рогатого, та жида пейсатого, і саму смішливу Маланку.

– То завтра моє світло, – Василько хвалиться.

– А моє ж коли? – кліпає Тарасик оченятами, от-от заплаче.

– Навесні твоє, скоро вже, – Соломія стиха.

Циган спробував до горщика загнути та ложку потягнути, справдешній циган, гицелюватий, а коза-дереза відро перекинути, али тато Антін тут як тут:

– Осьо, холерники, зара я вам лупня дам, а тебе коцюбою, рогата.

Хлопчики зарепетували, у долоні заплескали.

До бійки, однак, не дійшло. Вигляд у господаря був сурйозний, то мусили зважати. Поподекували й посміялися, Васильку й Тарасику по цукерчині саморобній, із цукру паленого, од гостей перепало, а перебиранцям – шмат домашньої, щедро приперченої ковбаски та трійко пирогів з маком.

¹ Ряджені (діалект.) – Ред.

Мине час, зміниться світ, обкрутяться десятки разів довкола небесного світила Земля, і вже на смертному одрі, біля самісінького краю її земної стежки згадає Соломія ті очі, що з-під маски ведмедя блиснули на неї. Точніше, одне-єдине око, бо ж друге, ліве, мовби перев'язане було й робило звіра схожим на лісового розбійника. Й згадає по-особливому, бо за трудного свого життя згадувала його не раз.

Те око! Око, що раптом пропекло наскрізь.

Хто ж то мав бути, ведмедем перебраний?

І наступної миті зрозуміла – хто. Степан, Степанко, Степусько, Степурчик – по-різному кликали його дивчета. Дивчета... Вона тожє кликала, з особливим покликом, а він мовби не чув.

«Чо ж ти, Степурчику, такий несміливий?» – не раз подумки дорікала Соломія.

На вечорницях на краю лавки сидить, очі, на які солом'яний чуб спадає, опускає, зітхає чогось. Дивчета (та й хлопці) піджартовують, а то й одверто насміхаються, а він голову ще нижче й тико паленіє увесь, мовби маківка посеред поля. Два рази одважився з вечорниць провести, бо ж і жили неподалік, через три хати, то від слова до слова десятків, а то й два возів могло проїхати. Раз до руки тико й торкнувся.

– Ну, того, пушов я, – наостанок.

– Йди, бо оно місяць за хмару ховається, темно буде, – кепкувала Соломія. – Вовчики з-за тину виглядають.

І приснула. Сміх покотився під ноги, по вулиці, відбився об дерева у садку. А Степан, Степанко, Степась? Ще більше знітився, навіть огленувся. Мовби справді вовків боявся.

«Степанку, Степасю, горе ти моє», – озвався Соломіїн голос тепер із середини неї самої, голос був теплим і наче зримим, маленькою дівчинкою сказаним, котра йшла до хлопчика, щоб його погладити по білій солом'яній голові. Ось-ось дівча простягне руку, і хлопчикові стане тепло. Та на неї дивилося ведмедеве око. Наче справжнього ведмедя, що стояв перед нею пораненим, тамував у собі ревіння од болю, а з ока текла сльоза і десь тем під шкірою гасла, пропикаючи нутроші. Між ведмедем і нею раптово з'являвся Антін, брав Соломію на дужі й сміливі руки, ніс через річку, до своєї господи, а ведмідь-Степанко безсило ревів, безсило й розпачливо, й од того реву ховалася звірина домашня й тулилися одна до одної дві берізки на острові посеред їхньої річки Мережки. Острова вже не буде, коли Соломія вмиратиме, його з'їсть меліорація, річка звужиться, та крик-ревіння летітиме і все не зможе подолати воду і берега, що тулиться до землі, до води і цілого світу. Око, його поблиск згадає Соломія, а тепер їй робиться трохи зимно.

А тепер... вона думає (ото й звістка!) про те, що, певно, зновика груба.² Два тижні, як затрималися місячні, ніколи так не затримувалися, хіба коли Василька чи Тарасика носити в собі починала. Певно, втретє...

Пора б уже дочку мати. Така її новорічна звістка, начеб принесена перебиранцями. Ов!

Перебиранці кудись зникають. З очей і начеб з пам'яті. Позаду їх іде ведмідь-набрідь. Соломія стримує себе, щоб не вийти за ними. Хай Антін проведе. Антін проведе, Антін проведе...

– Що з тобою, Соломко? – питає свекруха.

– Потому скажу, мамо.

Надвір вискакують напівроздягнені дітлахи. На них сабанить³ бабуся – надворі таки ж зима.

² Вагітна (діалект.). – Тут і далі прим. авт., якщо не зазначено інше.

³ Свариться (діалект.).

– Давай весну покличемо, – чує Соломія Тарасиків голос, котрий, як і сам хлопчина, народився на початку весни, перед Явдохою, на Тарасія, майже в той день, що дід Тарас, чорно-білий портрет якого в рамці під рушником висить обіч ікон.

Весна зміцнює Соломіїне бажання довідатися про дитинку – кого ж послав пан Біг? Мо', й гріх то, али ж як охота... Бо пора мати дівку побіля тих гицелів. Хлопчисьок.

2

Задовго до хитромудрих приладів, усіляких УЗІ (чи то УЗД), у Загорєнах жила баба Настя Луциха, котра вміла якось за відомими їй однієї ознаками визначати стать майбутньої дитини. Причому вона робила це не тоді, коли плід виростав чи й ворушився, а саме на початковій стадії, третьому або четвертому місяці. Хто ж звертався пізніше, баба Настя відмовляла, казала, що тут вона сили не має, що гріх тривожити дитя, котре вже все розуміє.

– Розуміє? Як то? – дивувалася було майбутня мама.

– Як і ми з тобою, – відказувала баба Настя. – А тепер – іди. Раніше треба було приходити. Я грішити і чинити наругу над маленькою людиною не хочу.

Для багатьох ці слова здавалися загадовими. Той, хто пише ці рядки, також не знає їхнього змісту, що мала баба Настя на увазі. Будучи корінним загорянцем, я не застав уже баби Насті, тільки чув перекази про неї. Дехто вважав її відьмою, а не просто ворожкою і знахаркою (баба таки добре зналася на всякому лікувальному, помічному зіллі), але на середину двадцятих років двадцятого також століття час, коли відьом спалювали на вогнищах або вбивали у груди осиковий кілок, минув. Та й, до того ж, баба Настя Луциха, окрім уміння визначати стать дитини, знімати вроки і знання, від чого помічна та чи інша квітка чи травинка, або корінець, не відрізнялася від решти жінок. Хіба що хустки любила барвисті (що й рятувало її репутацію, бо за народним повір'ям відьмі годилося бути вбраній у все чорне, на крайній випадок – сіре, похмурих кольорів) та й кофтини чи блузки світлі носила.

Отож, перш ніж піти до баби Насті, Соломія вибрала часницю, коли в хаті нікого не було – чоловік поїхав разом зі свекром молоти жито, свекруха поралася на подвір'ї, а Тарасик з Васильком упросилися до тата з дідом на віз. Соломія стала на коліна перед образом Божої Матері й попросила простити за те, що зважається на такий гріх – заглянути туди, куди поки що допускається тико Боже око чи око його Матері.

– Вельми мені кортить знати, Матінко Маріє, – шептала Соломія. – Вельми кортить, ну несила ще півроку ждати. Прошу ж тебе, подаруй мені дівчинку, дочечку, бо хочу її мати. А за те я назву дитинку Марією, на твою честь, так і буде, присягаюся.

Вона подумала, що то буде рожденіє те десь коло Сплиння,⁴ то якраз і випадає назвати Маріїним іменем.

«Я не хитрю, Матінко Божа, – подумала Соломія і звела очі до образу. – Їй-Бо, не хитрю. Бо ж як на день-два дитятко буде раніше, то мона буде батюшку попросити, щоб Марією назвав, він у нас добрий і покладистий, батюшка Андроній, особливо, як бутельку казюночки ци й самогоночки занести...»

Наступної миті Соломія збагнула, що то гріховна думка майнула, тому стала шепотіти слова молитви, звернутої до Богородиці. Вони були щирі й лагідні й зворушували Соломіїне серце. Проказавши їх, вона ще більше захотіла, аби її мрія справдилася. Хоча чомусь підвести очі до лику Диви Марії не одважилася, а щоки спалахнули, мовби хто приложив до них дві великі квітки маку. Полізло до голови слово зовсім не очікуване, й те слово було «Степан», і око зновика зблиснуло, ведмедеве око, хай і не справжнього ведмедея, а того, Маланчиного, а чого б то? Вона ж і не согрішила, і дитина від чоловіка законного буде...

⁴ Народна назва свята Успіння Пресвятої Богородиці, що відзначається 28 серпня.

Соломія звелася з колін, направилася до комори. Там у діжці взяла кусень сала, а в кошику, що стояв на другій діжці, десяток яєць. Дарма, що вже Великий піст почався, бабі Насті згодяться, та й до Паски рукою подати.

На дворі її гукнула свекруха: «Куди ти, Соломко?», та Соломія вдала, що не розчула. Брехати не хотілося, а коли правду скаже, то може передумати чи мати Антонова переконати. Бо ж попередні рази, коли мала народити своїх гицеликів, до Луцихи не ходила.

3

До Загорян завітала вже дівка Весна. Крізь ту весну, під чавкання чобіт і кукурікання півня з чийогось двору, Соломія йшла заглянути у своє майбутнє. На її ходу дивилися вікна хат, очі синього неба поміж хмар й примружений у півока край весняного сонця, яке визи-рало з-за обійстя з хмарин. Луциха, на щастя (бо вдруге Соломія навряд чи пішла б), була вдома, лушила горох, як по-місцевому звали також квасолю. З вицвілих очей господині, коли підвела їх до гості, раптом проглянула така бездонна далечінь, що Соломії зробилося лячно. З тих очей, здалося їй, дивляться сотні, а мо', й більше дітей, майбутні матері яких, отак, як вона, приходили до баби.

– І ще раз вам доброго здоров'я, – сказала Соломія.

– А я собі думаю, чого котисько мій сьонне вмивався та лапки свої чистив, якби котицю свою готувався голубити, – сказала баба Настя. – До гості то, а я було на kota насварилася. Старий волоцюга, шерсть вилазить, а марець⁵ прийде – спасу нема од того нявкоту.

– Та хай собі, хіба вам шкода? – Соломія.

– Більше в него теї похвальби, як любові, – всміхнулася баба, та скупко, ховаючи щерби. – Думаєш, киці не знають ціну тому крикові?

Баба посміхнулася ще раз і взялася детально розказувати про свого kota, та якимось так, начеб то був неін сім'янин. Соломія знала – Луциха давно живе сама, єдина її дочка десь замужем у сільці, що аж за Любомлем, рідко коли навідується. Про бабу Настю розказували, що в юності вона була у служках при палаці, чи як то називалося, літній дачі графа Драницького. Там її запримітив гість, приятель графового сина, студент якоїсь там інженерної академії. Закохався у покоївку, або ким там була молода Настя, кликав за собою аж у Пітер-бурх. Та дівчина сказала, що як закінчить ту свою академію, то коли не передумає панич, то й поберуться. А тут грянула російсько-турецька війна, студент, без п'яти хвилин інженер, що рвався захистити братів-сербів, а заодно й болгар од бусурманської напасті, запи-сався добровольцем. Перед від'їздом на фронт навідався на два дні до коханої. Настя, котра була доволі рішучою дівчиною, в крик – не пушу! Студент: ніяк не можу, слово побратимам дав. Врешті сказав: хоч сам у Бога не вірить, згоден навіть обвінчатися, аби його законна жона дожидалася. І таки обвінчалися надвечір у неділю у церковці загоренській, батюшка, родич теперішнього отця Андронія, повінчав. А на ранок молодий чоловік у двоколку сів, Настуню свою на прощання обійняв. Загоренські баби, як ту історію оповідали, вмивалися рясними сльозами, що не заважало їм Луциху позаочі відьмою називати та всіляко неїну доньку обговорювати. А Боженьку милий, поїхав, отако рукою махав та з карети висовувався, доки видно було. Присій-Бо, бабця покійні самі бачили. Поїхав, аби не вернутися, зложити свою головоньку в далекій Болгарії, за річкою Дунаєм. Отако! Али дочка народилася, залишив таки панич той у Загоренах своє насіння. Файна дівка була в Луцихи – дарма, що тоненька, очі як дві волошки серед макового цвіту. Правда, злі язики казали, що од молодого графа насправді то покоївці приветствіє, бо ж родилася донька через сім з половиною міся-ців (дотошні загоренські жіночки точно вищитали) після скоропостижного весілля. Мати

⁵ Березень (діалект.) – Ред.

Настина тоже гав-гав на те: щоби вам язики поодсихали, губи до цицьок розтяглись, окаяним, то ж розволновалась дочка, як звістїє про погибель молодого мужа, з яким одну тико ніченьку й провела, прийшло, і дитина того передчасно на світ появилася, добре, що вижила.

Такою була Луциха, що назавше zostалася вдовою, хоч охочих на вдовину лакоминку не бракувало.

– Та знаю, чого прийшла... – сказала вона Соломії. – Піду-но, руки помию та помолюся, з чистими руками тре', хоч, мабуть, і на правду гріха на душу беру.

Луциха молилася довго, а тоді стала і ще раз над Соломією помолилася. І взялася розпитувати, що в останні тижні почуває Соломія, коли саме нудить неї, чого найбільш їсти хочеться, на що дивитися. А тоді поклала надовго руку на голову гості та так стояла мало не годину, начеб про щось своє думала. Соломія сиділа на старому засмальцьованому стільці, боялась повурхнутися. Страх і розкаяння, що прийшла сюди, перемішувалися у ній в дивне місиво й породжували якісь химерні картини. То вона кудись бігла, то вже ніби й не бігла, а летіла, генби птаха, хоча і велика, а легка, і бачила під собою внизу й хату їхню (свекрушину, подумала, али поправилася, що таки їхню), й двір, і вулицю, й квітучу нічийну вишню в кінці вулиці, навпроти хати старого Хоми Бадиляки. А тоді вже стала сама тою вишнею.

«Та вона таки чарівниця», – подумала Соломія й начеб прокинулася із напівсну, напівдивної казки.

– Якася тривога, з дитиною не пов'язана, у тебе на серці, – озвалася Луциха. – Нє, нє, не треба міні ніц казати, то твоя печаль, що як надвоє розріжеш, то й до купи не складеш і черв'яка з хитрим оком всередині побачиш.

«Хіба черв'яки мають очі?» – подумала Соломія, та змовчала.

Зате Настя наказала їй дивитися в очі та при цьому думати про щось приємне, а потому про заповітне, а ще пригадати таке, що, мо', з вечора забула.

Приємне?

Думала про Тарасика з Васильком, заповітне, щоб усі були живі й здорові, ой, і про замочений з вечора горох – те, що забула. А ведмедеве око, що знов перед зором з'явилося, прогнала геть.

– Слава Богу, додому вернулася, – почула, як сказала незрозуміло Луциха і звеліла живота показати.

Соломія соромливо куфайку та станіка, а там і кофтину підняла – дивіться, бабо, животики ще начеб ледь-ледь припухлий тико. Баба подивилася, провела руками (ще би вухом не притулилася, подумала Соломія), легесенько натисла і сказала:

– Все. Можу порадувати – дівчина у тебе буде, можеш не сумліватися.

– Ой, спасибочки, декую привельми, бабо Настуню, – Соломія ледь не цьомкнула бабу. – Господи, якби ж так було.

– Отож не мені, а Господу і Матері Божій декуй, – сказала Луциха. – З їхньої волі тобі буде даровано дитя. А я що? Баба, котра навчилася дечому, мо', й гріховному, али ж як радість комусь подарую, то самій на душі теплішає.

– Я вам за те... Я вам за те...

Соломія заметушилася і вузлик з салом та яйцями бабі в руку тицьнула.

– Господи, як же мало тій жінці треба, – сказала Луциха.

– Ни одкажіться, тітонько.

– Ни метушися і слухай, що я скажу, – мовила Луциха вже якимось з особливою інтонацією.

І вона сказала, що носити дитину, дасть Біг, таки донечку, випало їй у хороший час. То як котики вербові розпустяться, на котики більше дивись і очима гладь. А то й руками. На травичку диви зелену. Як зацвітуть садки, на цвіт, на бджоли й хрущі, що над ними густимуть, свої пісні співатимуть. А як заспіває справжні пісні соловейко, вечорами найди время,

абись спів той послухали ти і твоє дитетко. Літо настане, квіточки польові покажи донечці, вона все бачитиме твоїми очима і твею душею. І до першої груші чи яблука прийди, добрі слова скажи. Мо', здається, що звар'ювала баба, то я тобі мовлю, що вас тепер двоє і вже все твоя царівна нероджена видіт і чує, і чутище ще більше. А як послухаєш бабу, що дурнеї люде відьмою щитають, то буде у тебе донечка красунечка писана і для людської радості призначена. Ще сама їй тихенько пісеньки співай та щось часом розкажуй.

– Ну, йди собі з Богом, зморилася баба, до лавки ци теплої печі старечі кістки тягне, – сказала Луциха.

– Спаси вас Біг, бабуню Насте, – вклонилася Соломія.

– Ну от іще, не панє баба велике, не на калачах виросла, не попадая, щоби поклони приймати...

Вдавала баба, що сувора, а очі сміялися, майбутня ж мати – дочки! дочки! дочки! – додому, мов на крилах, летіла.

4

Соломія виконувала всі Настині накази. До котиків підходила і гладила, навіть щокою тулилася, відчуваючи лоскїтливу прохолоду, на траву молоденьку, молочаєвими жовтими квітками густо всіяну, очі опускала. І навпаки, до цвіту очі підводила, як стали загорєнські садки вкриватися білосніжним шумовинням. Свекруха дивувалася – чого то невістка посеред роботи – саджання бульби ци висаджування димки – на яблуні та сливи задивляється, що там таке вигляділа? На боцїонів⁶ видивлялася, що кружляли над їхнім кутком – на доброму десятку хат мали гнізда. Вважалося доброю прикметою, коли ці птахи гніздяться на хаті або на дереві коло хати: бути тоді оселі багатою на дітей. У неї й так були діти, а тепер мала бути радість дзвінка й довгоочікувана. Першими побачила летючих боцїонів, а то була прикмета на вдатний рік. Навіть одного разу, як ішла до тітки Мартохи, маминої сестри, за чимось, то коло садка Ратєнців (десь із північних країв у село пристали) – чи не найпишнішого в селі, хоч і були господарі не вельми багаті – спинилася і довго на цвіт, над яким гули бджоли й джмелі, видивлялася. Аж вийшла Пріська Ратєнчиха й спитала:

– Чого тобі, Соломко?

До панського саду тоже ходила, там, окрім яблунь, слив, вишень, росли чудернацькі дерева – шовковиці й незнані в їхніх краях абрикоси, котрі нові пани, що їм граф Драницький здавав палац-дачу, висадили. Правда, ті дерева час од часу мерзли, й тоді управитель за панським наказом нові насаджував.

Наслухалася Соломка й басовитого гудіння бджолиного та джмелиного, і вечірнього, легшого, але пронизливішого, коли в маю стали хрущі вилітати. Тоді ж і соловейки в повен голос озвалися: так вищєбєчували, витьохкували, здавалося, ближчають мерехтливі небесні зорі – певно, янголи тоже хотіли послухати той спів маленької пташки. Соловейки не знали, що рулади виводять насправді для маленької істоти, котру так чекала Соломія. Сама ж вона тихенько, крадькома, а часом і вголос за роботою виспівувала різних пісень. Старалась, аби пригадувати добрі, душевні, не сумні, і раз спинилася злякано, коли мимоволі завела: «Горіла сосна, палала, під неї дівчина стояла». Не годилося такої пісні співати, ще роки минуть, доки замужній час набіжить, коли донечка скаже, як і вона колись: «Ой коси, коси ви мої, довго служили ви мені, більше служити не будете, під білий вельон підете». Соломія побачила себе у вельоні, й на шоку раптово вискотилася велика солоня слюза – її смак відчула ще до того, як стерла долонею. Чого б то?

⁶ Лелеки (діалект.) – Ред.

– Чудною наша невістка стала, – казала свекруха до свого чоловіка. – То видивляється на садок, а то виспіває, як на гостинах. Коби чого не лучилося...

– А що має статися? Груба вона, дитину носить, то й тривожиться, й тривогу старається пригасити, – відказав свекор.

– Багато ти знаєш. Варка Карасьова пуся родув ледь з ума не поїхала...

– Так то пуся... Тежко, кажуть, з неї той хлопак виходив, а теперка ди, якей гицеляка.

– Ой, щось наказала їй тея відьмачка Луциха. Бач, угадала, каже, що дівка буде. Не людське то діло – наперед у женську середину заглядувати.

5

У жнива сталася біда, дивна придибенція, що внесла ляк і смуток у радісну й щасливу Соломіїну душу. Якось ішла Соломія на поле з кошиком і серпом в нього покладеним, бо ж у селі до самих уродин звикли в поле виходити, не було як відсиджуватися. Раптом позаду почула торохтіння воза, іржання коней, котрі явно мчали чвалом, й крик: «Бережись!»

Крик... Крик був... Ішов од знайомого, вельми знайомого голосу. Соломія озирнулася, коні мчали, високо піднявши голову, піна текла з їх перекошених морд, а на возі таки стояв Степан і щосили шмагав чийхось буланых (бо ж у самих їден кінь на хазяйстві) батогом. Соломія з переляку ледве встигла відхилитися убік. Невже понесли? Али чого ж він батогом шмагає, а не стримує?

Віз промчався до повороту в кінці вулиці, та Степан не повернув наліво чи то не сховався повернути, й віз колесом таракнувся об стару розсохлу грушу, що росла в тому закуті, напроти Ганусьової хати. Віз перекинувся, і Степан з усього розмаху гепнувся на землю.

– Божечку мій, – зойкнула Соломія.

Як могла, кинулася до того місця. Степан лежав і стогнав, а зі скроні й розбитого носа густо цибеніла кров.

– Я зара, зара...

Взялася краєм подолу витирати кров. Кого ж би покликати? Закуток глухий, усі на жнивах.

– Встати можеш?

Степан дивився геть затуманено і болісно. Захарчало в грудях, він закашлявся і виплюнув згусток крові.

– М-можу встати... Тільки не тре'...

І раптом звівся на лікті, лице наблизив.

– Ти мене ліп... Ліпше поцілуй...

– Що ти, що ти, Степанку, – відхилилася Соломія.

– Не хоч? А я би тебе кожен день цілував...

Він упав на траву і вже прохрипів:

– У губи, в шию... А схотіла б, то й у гузницю...

Соломія таки торкнулася розпашілими вустами його лоба.

Степан зненацька схопив її обома руками, притис і зашептав на вухо, як у гарячці:

– А хоч – скажу, що дитина од мене?

– Степане!

Соломія спробувала відсахнутися, та він рук не розчеплював. Коли ж шарпнулася сильніше, обм'як, і як люди підбігли з хати за поворотом, лежав напівпритомний. Правда, коли на воза стали вкладати, очнувся, прошептав: «Я сам», та заточився, ледь підхопили під руки.

Степан не вмер, тільки з тої пригоди слабувати став, скаржився на болі в боку і спині, що голова часом, особливо, як до тяжкої роботи брався, шумить. У селі по лікарнях їздити

було не прийнято, та й грошей в родині не водилося. Тож покликали Настю Луциху і Варку Харитониху, котрі на травах зналися, а Варчин Демид хребця вправив, то трохи полегшало.

Переживала Соломія, щоб передчасних пологів не сталося, аби обійшлося. Більше того, наблизилося й минуло Сплинне, а дитина не просилася на світ. Соломія було злякалася якось, часто-часто серце загупотіло – мо', не дай Біг, мертва вже її дитинка, і невимовно зраділа, як почула спершу слабкі, а потім сильніші й сильніші поштовхи.

– Дитинонько, мама тибє жде, – прошептала щасливо.

6

Народилася дочка Соломії Троцюк, Зозуликів невістки, жони їхнього сина Антона, мешканки поліського села Загоряни, громадянки Другої Жечі Посполитої, на четвертий день після Головосіка,⁷ на другий день по святі чи присвятку Семена, 15 вересня 1925 року від Різдва Христового за новим, як у селі казали, польським стилем. Приймала пологи й бабила, себто перев'язувала пупа, двоюрідна тітка Антона, Рипина⁸ Трикальова. Коли дитя з'явилося на світ і спочатку якось аж навіть жалісливо пхинькнуло, перш ніж гучно зарепетувати, баба Рипина, як годиться, ляснула по слизькій дупці і, як годиться, сказала: «Тьху, тьху, яке погане», щоб не зіврочити Соломчину доцю.

– Дівка, – звістила весело і трохи стомлено Рипина породіллі, виснаженій довгими пологами, те, що Соломія і сама знала.

На четвертий день після народин, як і годилося, батько Антін пішов до батюшки, отця Андронія, домовлятися про ім'я новонародженої та день хрестин. Споконвіку давали ім'я за святцями, за тим святим, преподобним чи ще кимось, на чий день припадали народини. Правда, в останні роки все менше дотримували суворих приписів-канонів та й з отцем Андронієм за пляшчину чи гинший хабарчик мона було домовитися, те добре загорянці знали.

Соломія, котра вже й на ноги звелася, і почувалася добре, більше того, перебувала на сьомому небі од щастя, дивлячись на своє маленьке диво, що смішно плямкало, притуляючись до теплих маминих грудей. Навіть пронизливий, з невеличкою хрипотинкою крик манюпуньої крихітки (а втім, дочка вродилася нічогенька) звучав для матері як прекрасна музика.

До кошика вклала чималий шмат сала, кільце домашньої ковбаски, два десятки яєць, банку зі смальцем, десяток рум'яношюких яблук й свіжозарубану курку. Ну й, звісно, поставила блешку монопольки, «вудки виборової».

– Марією, скажи, назвати хочемо, чуєш, Марією, – напучувала Соломія. – Ни забудь.

– Та чом би я мав забути, – вдавано нахмурився Антін. – Ну, я пуйшов.

– Буде щось там впиратися батюшка, то напхни, що позавтра⁹ Друга Пречиста,¹⁰ Маріїн день.

День, що передував Другій Пречистій, був нічим не примітним осіннім днем. Сірим і захмареним. Сонце возсіяло для отця Андронія, коли гість ступив до священникової хати, що тулилася до дзвіниці біля дерев'яної, ще з сімнадцятого століття, церкви. Отець Андроній знав про аж двоє уродин, що трапилися цими днями в селі, й чекав приходу батьків, бо щось довго в парафії не було хрестин. А що йому хотілося випити та й матушка за доброї okazji пішла попліткувати аж на другий кінець села, то дари добросердних і таки богобоязливих парафіян частково опинилися на столі. Не найбагатший, але й не бідний сельчанин, котрий

⁷ Народна назва дня Усікновення голови Івана Хрестителя, відзначається 11 вересня.

⁸ Поліська вимова ім'я Горпини.

⁹ Післязавтра (*діалект.*).

¹⁰ Свято Різдва Пресвятої Богородиці, припадає на 21 вересня.

завітав до господи, годився за компаньйона, а отець Андроній любив побалакати, коли вип'є. Та перш, ніж сісти за стіл, батюшка дістав святки й сказав, що зара подивиться, день якої святої чи великомучениці на п'ятнадцяте чи, по-православному, на друге сентября припадає. А погортавши книжницю, прорік, що цей день – то є день преподобної Руфини, то так і належить новорождєну назвати. Руфиною.

– Руфиною? – Антін не на жарт злякався, аж всередині похолело. – Змилуйтесь, батюшко. То ж якесь жидівське ім'я.

– Жидівське, кажеш? – отець Андроній примружив око, а потім значливо підняв вказівного пальця. – У Христа нема ані елліна, ні єврея, а є паства Божа. Отак-то, сину мій.

«Як же я Соломії скажу?» – подумав Антін, а вголос мовив:

– А ни мона якось по-інакшому?

– По-інакшому? – Око батюшки прискалилось, а затим подивилося пильно-зважаюче. – Василюю або Домною мона. Бо їх, великомучениць, день якраз випадає після Руфини.

– Домною? Василюю?

Антін почухав потилицю. Імена йому не вельми подобалися.

Око ж батюшки прискалилось ще більше, з нього чоловічок цікавий визирнув і сховався, моргнувши на блєщину та чарку.

– А ти як би хотів? – спитав батюшка.

– Хочемо Марією назвати. На честь пресвятої Діви Марії. У котрої позавтра іменини. І Пречистої.

– Що ж, добре ім'я, – схвалив батюшка. – Зараз поміркуємо. Наливай, таточку.

Випили і закусили. І забалакали. Про справи церковні і мирські, про цьогорічний урожай і майбутні хрестини, які, повідомив Антін, хочуть справити у неділю перед Воздвиженням.

Про жінок завели мову. Батюшка скаржився на непойнятливу до його потреб матушку. І тут раптом Антін подумав, що йому, власне, на свою жінку скаржитися гріх. Добра, покладиста, як і вип'є він часом, то хіба дорікне м'якенько. А що була в Антона одна особливість – випивши, він ставав сентиментальним, аж сльози виступали, то подумав, що от слідом за синами (які козарлюги ростуть!) і дочку йому родила Соломія. А він же їй обіцяв нові чоботи справити, а не справив. І кожушок, якого колись у Любомні бачили, так і лишився не купленим. Та й руку на жінку якось підняв у сварці. І взагалі, якщо добре подумати, по правді, то винен перед нею. Бо, можна сказати, в іншого, у того Стьопки-тюхтія з-перед носа вкрав, нахрапом взяв. А заноза ж, певно, в серці лишилася. Он у нього сім'я, вже дітей троє, а Стьопка, друг колишній, мало того, що досі не женився, а тепер ще й покалічений.

І захотілося Антонові жінці своїй Соломії чимось віддячити. І не завтра чи на той рік, а зараз, сей момент.

– Слухайте, батюшко, – раптом, несподівано для самого себе, сказав він. – А якби я вас попросив, вельми попросив ни Марією мою дочку назвати, а гиншим ім'ям?

– Іншим? – Отець Андроній вже дивився ледь осоловіло. – І яким же?

– Соломією. Як мою жінку. Подарок їй хочу зробити.

– Соломією, кажеш?

Отець Андроній взяв ще раз до рук святки і, погортавши, прорік, що преподобної Соломії ще не скоро, дуже не скоро. Цілий десяток, а то й два женських імен минає.

– Та я вельми прошу, отче, – голос Антона став жалісливим. – Вельми.

– Вельми, кажеш?

– Ну й той, ще за одною блєщиною збігаю.

– Спокушаєш, – сказав отець Андроній. – Али ти чоловік добрий і парафіянин щирий. Токмо за цеє, може, й уважу. Біжи вже, чого стоїш, аки стовп соляний.

Вдома, дізнавшись про неочікуване ім'я для доньки (Антон збрехав, що так уперся батюшка), Соломія спершу заплакала, Марією бо назвати обіцяла Матері Божій, а потім подумала, що батюшці видніше. До того ж, полестило, що доньку назвуть її ім'ям.

– Хай вже, – сказала. – Буде теперка в нас дві Соломії. Соломія старша і Соломійка-молодша. Соломиночка, кровиночка наша.

7

Через місяців два потому Соломія прокинулася посеред ночі. Зирнула у вікно. Судячи з усього, на дворі ще не збиралося навіть сіріти. Спали свекор з свекрухою, спав чоловік, обидва синочки. Тихенько, наче мишка, спала маленька Соломієчка. Єдина велика кімната їхньої селянської хати була наповнена умиротвореним посопуванням і Антоновим похрюпуванням. То що ж її збудило? І не болить нічого.

Браз Соломія відчула, що її груди переповнені материнським молоком. Дедалі дужче розпирають од цієї повноти. Та Соломійка-молодша їстоньки не хоче й прокидатися не збирається. Соломія зцідила молоко у гладішку і лягла в ліжко. Однак не спалося. Щось наче кликало її надвір. Може, там стоїть хто під вікном, який-небудь зурочник чи зурочниця її дитини? Та ж Бровко б загавкав, зачувши чужого. А за вікном – тиша.

Соломія знову тихенько встала, накинула поверх нічної сорочки козушка, взула ноги в чоботи і тихо-тихо натисла на клямку. Відсунула сінешню засувку. Двір дихнув осінньою прохолодою, бо лишилося менше тижня до Михайла. Снігу ще нема, та паморозь ранками вже приходить. Підбіг і став лащитись спущений на ніч з цепу Бровко. Потім і старий поважний кіт Рудик випірнув з ночі та взявся об чобота тертися. Соломія погладила пса, потім і до кота нагнулася. Оглянулася. Ніде ні душі, не майнула тінь за хату, ніщо не крикнуло. Соломія підійшла до воріт. Спало наморене село. Тільки ледь помітно блимав нічний вогник на сусідській вулиці. Здогадалася, що то, певно, не сплять у Мациків. Вона знала – Мацикова Марина народила з нею в один день. І тоже дочку.

Справді, 15 вересня 1925 року в Загорянах було двоє уродин. Кирило Луць, по-вуличному Мацик, тихий, сумирний чоловік, батько вже шести дітей, ходив до батюшки Андронія домовлятися на другий день після Антона. І батюшка, заглянувши у святки, сказав те саме, що на початку Антонові – дитину, дівчинку, треба назвати Руфиною. Покірний і матері, і жінці своїй, навіть дітям, Кирило й тут не став перечити – як скажете, отче. Тільки зітхнув. Бо ж хотіли назвати Вірою або Марусею. Али раз батюшка каже... Так і охрестили новонароджену. Дівчинка народилася нівроку, тільки вельми крикливою. От і тепер вона не давала матері і всій сім'ї спати. Двоє старших братиків і троє сестричок тихо ненавиділи крикливицю.

– Колиши ще ти, – сказала Марина до чоловіка.

Той покірно підвівся з ліжка, де перед тим задрімав, може, на якусь годинку. Марині хотілося вийти надвір, що вона й зробила. Ще подумала – цікаво, а в Зозуликів теж не сплять? Та коли вийшла, скільки не вдивлялася в темряву в той бік, де мала бути хата бісової Соломки і красунчика Гантона, жодного блимання ни побачила.

«Везе ж людям», – подумала заздрісно й відчула, як ще більше хочеться спати.

А на другій вулиці стояли під зірним небом жінка, кіт і пес. Жінці ставало все холодніше й холодніше, але щось стримувало, щоб піти до хати. Раптом дивна думка прийшла до неї. А що як пошукати доньчину зірку? Кажуть же, коли людина рождається, то на небі засвічується нова зірка – її душа. Янгол дивиться на небо очима тої зірки, казали Соломіїна бабця Мокрина. То де ж зірка її любого янголятка? Соломія пошукала очима, намагаючись вгадати, котра зірниця Соломійки-молодшої. Може, ота чи та? Зірки безмовно мерехтіли, мов драж-

нилися – ану ж, не вгадаєш. І раптом Соломія побачила маленьку, але досить яскраву зірочку. Їй-Бо, раніше її не помічала. Може, то вона? Ні, не дано людині того знати.

Соломія ще раз глянула на небо і нахилилася до кота.

– Може, тобі холодно, до сіней хочеш?

Кіт замуркав і тернувся об її пальці. Шерсть його була холодною і начеб трохи мокрою. «Заросився ци десь у воду вліз?» – подумала Соломія.

Вона підвела голову. І раптом здалося – тисячі зір просяться бути зіркою, янголом її доньки.

«Я вже вибрала, – подумала Соломія. – Вже... Бо вибрала, бо то нова зірка... Али що я можу знати, проста сільська баба?»

Враз почула стогін. Господи, що то? Звір чи людина? Здалося – щось дивне, вороже наближається до їхнього двору. Ось-ось ступить за ворота.

Вдивилася в темінь. Ніде нікого. Але чиясь незрима присутність відчувається.

Поспішно пішла до хати. Вже в сінях, притулившись спиною до дверей, подумала – а може, то стогнав Степан?

Розділ II

Сестра джмелів

1

Дуже швидко й рано, ще й року доньці не було, Соломія зрозуміла, що її диво-дивне росте справжньою красунею. Ця певність дедалі більше зростала. Втім, кожна мати, особливо в ранньому дитинстві, вважає своє чадо, та ще й коли воно довгождане, найкращим у світі. День за днем, тиждень за тижнем, місяць за місяцем, а далі рік за роком поступово вимальовувався, витворювався Богом, природою, самою Соломією при заохитливій і захопленій участі її матері образ і характер, які не могли не викликати дедалі більшого захоплення. Про таке личко, як у Соломії, кажуть, що в молоді викупане та россою умите. Сміхотливі ямочки, що з'являлися на щічках, робили його ще привітнішим. Великі очі ставали все виразнішими, а головне – із світло-сірих небесними, синіми, наче дві великі волошки над маковими квітами щік. Віями, як сказав одного разу тато Антін, мона землю заволочувати, такі пишні. Бровенята ще маленькими просилися у пісню. Щодо статури, то Соломія із пухленької, якою здавалася на початку, формувалася у не худющу, але й не гладку дівчинку із гарненькими, наче вилитими вельми вмілим майстром ніжками, на які вона зіп'ялася за два тидні до рочки.

Ще разуючу непосиду Соломію відрізняла дивовижна цікавість до всього на світі. Це були природні запитання маленької дівчинки, яка пізнавала світ – про квіти, рослини, про небо і сонце, про тварин і людей. Але наведемо запитання, котрі ставили в глухий кут батьків, а особливо маму Соломію-старшу, зате викликали довгі роздуми Соломії-молодшої. Наприклад: «Чому світять зорі і на чому вони тримаються?», «Як же дме вітер, якщо ми його не бачимо?»

– Зорі – то душі янголів, які оберігають людину, – казала мама.

– І в мене є зірка?

– Аякже, доню.

– Яка?

– Того ніхто ні знає.

– Чого ж ні знає?

– Так рішив Бог.

– А мені так хочеться дізнатися.

– І мені хотілось би. Али не мона.

– А якщо ми Бога вельми попросимо? Так вельми, що Боженьці стане нас шкода. І він скаже – осьь ваші зірки.

– Али тоді й інші люди захочуть дізнатися.

– А ми їм не скажемо те, що нам скаже Бог.

І Соломія пішла до хати і стала на коліна перед іконою Христа-Спасителя. Шептала прохання до Бога. Підвелася з колін, повернулася до мами і сказала розчаровано:

– Боженько не хоче зі мною говорити.

Мама Соломія не знала, що сказати. Вона лише погладила доньку по голові. Соломія підвела очі, такі, як небо в безхмарну погоду.

– Він колись заговорить з тобою, – сказала Соломія-старша.

– А коли?

– Як будеш слухняною.

Соломійка зітхає. Але через хвилину забуває про своє питання. Прибігає до матері, торкає за рукав.

– Матусю, дивись, на мою ручку сів петрусь.¹¹

– Спитай щось у нього, – радить мама.

– А що?

– Що хочеш.

– Як же дме вітер, коли ми його не бачимо? – серйозно каже Соломійка до комашки.

«Тре' буде обов'язково віддати її до школи», – думає Соломія.

Петрусь розтуляє крильця і летить.

– Полетів, полетів, – плескає в долоньки Соломійка. – Він питає у вітру, от побачиш.

Він уміє говорити з вітром.

Соломійка просить маму, яка саме пере в ночвах білизну:

– Я тобі поможу, добре?

– Добре.

Вона помагає мамі терти золою татові підштаники. Вона геть до всього береться – прати, лущити горох-квасоллю, різати зело, годувати курей і качок – щоб не робили мама, тато, дід чи баба, а то й братики.

«Золота дитина», – думає Соломія.

Десь після трьох років «золотої дитини» Соломія-старша розуміє – їй не хочеться більше мати дітей. Вона каже про те чоловікові. Про те, що коли раптом народиться ще одна дівчинка, їй буде образливо, що вона не така вродлива і розумна, як сестра.

Антін стоїть посеред їхнього двору. Думка жінки його радує. Не тре' буде сушити голову над майбутнім приданим – завше клопіт, як є дочки в хаті.

– Якщо ти так вважаєш...

– Так. Я боюся за нашу доню. Що з неї виросте?

– Як то що? Дівчина, потому – жінка. Заміж вийде. За доброго жениха, дасть Біг. Ми ж таки не останні люде в силі.

– Доброго? Якби ж то доброго.

– Я хотів сказати – багатого.

– Багатого?

– Ну, красива ж у нас буде дівка. І родина ни дьогтьом на лиці мазана.

– Мені страшно, Антоне, – Соломія. – Занадто вона красива й добра. Начеб ангелочка нам Біг пуслав.

– Яка вдалася. Ти он як її любиш. Ну, не хоч мати більше дітей, то й не тре'. Хлопачі руки вже є. А дівки – як хоч.

– Я чогось думаю, що такої, як наша Соломійка, у нас більше не буде, – горнеться до чоловіка Соломія. – Хай буде вона одна.

Соломія сама дивується цій думці. Нібито звідкись іздалеку їй посланій. Та бажання мати лише одну доньку, цю, яку вона безмежно, так, що аж самій страшно, любить – дивне й непереборне бажання – живе в ній.

Соломієчка навіть не вміє довго гніватися, а коли накопилує губки чи опускає очка, то робить це якось так винувато-безневинно, що мамі Соломії чи бабусі з дідусем, а то й братикам хочеться дочасно перепросити малу винуватицю, що зробила якусь там ну зовсім дрібнюсіньку шкоду, заговорити першими до цього синьоокого дива. Дива, що їм послане – долею, Господом, літом, лагідним вітром урожайної пори.

Не тільки мати, а й братики з кожним роком не по-дитячому закохуються в сестричку. Ставлення Тарасика і Василька від підсвідомої неприязні – пхе, сестричка, дівчисько

¹¹ Сонечко, божя корівка (діалект.).

– міняється до зацікавленості, до бажання захистити малу впереміж із деякою хлоп'ячою зверхністю. Могли й смикнути за кіску, і дражнити, коли з носа вискакувала козюлька, і в чомусь піддурити, али якось непомітно це природне дитяче ставлення відходило на другий план. Доброта, майже повна нездатність ображатися, дивний магнетизм, що йшов од сестрички, поступово обеззброювали братиків. І водночас росло їхнє захоплення, що ставало неусвідомленою дитячою закоханістю, майже обожнюванням, як якоїсь неземної істоти, що живе поруч.

Коли Соломіїці було років сім, Тарасикові дванадцять, а Василькові – десять з половиною, старший брат каже до молодшого:

– Давай поклянемося, що ніколи ни женимося.

– Чого?

– Бо я питав у мами. Братам на сестрі женитися не можна. А ліпшої за нашу сестру ми не знайдемо.

– Твоя правда, – зітхає Василько. – Ми на ній не женимося, али нікому чужому й ни віддамо.

– А діти?

– Що діти?

– У неї мусять бути діти...

Молодший замислюється. Думає довго й зосереджено. Зрештою каже:

– Доведеться таки її комусь оддати. А шкода.

– Ну, й мені тоже шкода, – брат. – Тико дівчині такій, як наша Соломка, не можна без чоловіка. Зурочать.

– Зурочать?

– Ага. Всі старі дівки зурочені. Так наші бабуня кажуть.

Вони біжать гратися. А Соломійка в цей час поспішала до своїх джмелів.

2

Джмелі. Соломійка зовсім не боялася цих великих волохатих комах. Не боялася з раннього дитинства. Ще коли ледь говорити вчилася, побачила великого джмелиська і заплескала в долоньки:

– Мамо, птасечка.

– Ой, то, донечко, джміль, – злякалася Соломія-старша. – Не махай ручками, бо вкусить.

– То – птасечка, – тупнула Соломійка ніжкою. – Не вкусить. Цуєш, як піває?

Джмелине гудіння дивним чином її приворожувало. Могла слухати, як гуде бджола, дзичить комар, пізньої весни – гудуть хрущі над садом. Але джмелине гудіння чомусь по-особливому притягувало. Наче була в цьому якась тільки їй одній зрозуміла чарівна мелодія. У тих звуках, думала Соломійка, живуть іще якісь маленькі пташечки, котрих вона не бачить. Їхній спів і складається в оте – дж-ж-ж-у. Бо пташечки не можуть вибратися з того басовитого співу. А сам спів ще здається схожим на густющу сметану, таку густу, що можна краяти ножем. Соломійка розсікала своєю ручкою повітря, уявляючи, як вона крає ту джмелину сметану. А може, й мед. Бабуня кажуть, що джмелиний мед ще солодший за бджолиний. І водночас трохи гіркуватий. А все тому, кажуть бабця, що джмелі люблять брати нектар із волошок, а найбільше з квіток великих, лапатих, яких у них так і називають – джмелики.

– Жмелики, – сплескує долоньками Соломійка. – Хочу показувати... хочу бачити... Покажіте мені жмеликів.

Бабуся показує. І Соломійка тепер прокладає стежку од тих джмелиних нір до дивних квіток із ще дивнішою назвою – жмелійки...

А скільки то було крику, коли вона дізналася, що Петрик, який гон там живе, забрав собі мед із джмелиних нірок. Мусив хлопець клястися, що ніколи так не робитиме. Соломійка вже мала над ним владу. Як і над його другом і однолітком – Павликом, Павлусем, якого вона називала спочатку Павиком. Мине ще трохи часу, і Петрик з Павликом – обоє, дружно – до безтями закохаються в Соломійку.

Вони були майже сусідами, через дві хати, народилися з різницею у чотири дні. Їхні матері – Гафія Злотиха і Маруська Плотина – вирахувавши, що діти мають з'явитися десь коло свята Петра і Павла, так постановили: доньок назовуть Петрина і Павлина, а коли сини – Петром і Павлом. Той, що першим з'явиться на світ, буде Петром, бо ж той апостол мовби старший, он і батюшка казав, що на небі найближче до Ісуса сидить. Ну, а той, хто другим буде – Павло.

Народилися хлопчики. Петрусь був худішим, гінким, наче лозина, мав очі темно-карі, як у батька, довгі пальці (зłodійські, жартувала Гафія), ледь загострений ніс і смішні настовбурчені вуха. Павлик виріс хоч теж високий та міцний, вже в дитинстві мав руки, мов налиті, й голубуваті очі та ледь-ледь плескатий ніс.

«До теї любові ще тре' доїхати», – казали, бувало, баба Луциха.

Соломійка біжить стежиною до їхньої хати. А там на подвір'ї мама Соломія-старша злякано на доню дивиться.

– Соломочко, не руш. У тебе у волоссі джміль заплутався.

– Жмелик? – Соломійка вертить головою, мовби може його побачити. – Хочу жмелика. Зніми його, мамо.

– Не крутись, – гримає мама. – Бо злякаєш, то вкусить. Вони болісно кусаються.

– Не, мене не вкусить. Хочу побачити жмелика у волоссі.

Джміль на її голові не заплутався. Він просто собі присів відпочити. І кусати Соломійку не збирається. Взагалі – диво-дивне! – за весь час її спілкування з джмелями вони жодного разу не вкусили дівчинку. Навіть коли простягала руку, щоб волохаті комахи на неї сіли. За таку дивну взаємну любов якось і прозвав Тарасик сестричку – джмелина сестра. Сестра джмелів.

Соломійка спершу надула губки, та швидко перегнівалася, сонечком зазоріла, братику в плече носиком ткнулася, а потім подвір'ям дзвінкий сміх розсипала:

– Сестра жмеликів... Сестра жмеликів...

І до бабці, котра якраз на кілка гладущика¹² вішала сушитися:

– Бабуню, я сестра жмеликів... Чуєте, бабуню?

– Та чую, непосидюче...

Взагалі Соломійка довго не вміла гніватися. Спалахне, бувало, як справжня солома, на яку вогник потрапив, диво-оченятами кресоне, пхінькне, а то й ніжною тупне, та гнів швидко, мовби гаряча вода, у балію вилита, випаровується.

3

І все ж при загальній любові до цієї дитини – родини, сусідів, старих і малих – мала Соломійка, як би тепер сказали, і свого персонального ворога, нелюбов якого розпочалася чи не з першої зустрічі та росла, наче сніжка, залишена на стежці посеред снігопаду. Незлюбила Соломійку її ровесниця Руфина. Народжені одного дня, вони обоє виростили вродливими. Тільки врода Руфини була інакшою – надто яскравою, мовби викличною, аж пекучою. Вилиці, чоло, великі соковиті губи, очі з косинкою, сірі, що бігали, наче два маятники – все кидало виклик. Якщо Соломійка не задумувалася над тим, вродлива вона чи ні, й чому її

¹² Глек для молока (діалект.) – Ред.

люблять, для неї то було природне й ніби таке, що існувало саме по собі, як і її увага до мами, тата, бабуні, братиків, то Руфина швидко, не по-дитячому, склала собі ціну. Вона несла свою красу, мов особливий дар, який належить тільки їй і за який інші мусять платити, кожен по-своєму – лагідними словами, похвалами, подарунками. Природно, що суперників у Руфини не повинно було водитися. Руфина, котра, наколовши ніжку, репетувала на цілу вулицю, доки до неї не прибігали мама чи старша сестра, відразу відчула ворожість до привітної, всіхлюбної Соломійки. Руфиночку щось тягло до своєї малої суперниці. Але більше для того, щоб посеред гри підставити, мовби ненароком, ніжку, сипнути, граючись, піску межі очі, покласти на стежці, де бігали – обоє босими ніжками – будяка. Найбільше дратував Соломіїн сміх, коли та падала на бігу чи на образливе: «У тебе руки, як у вороняки крила», починала вдавати, що вона справжня маленька воронка, ще й ручками-крильцями смішно махала.

Руфина дивилася, і їй здавалося, що Соломійка справді не дівчинка, а пташка. Дивна, незбагненна. Не така, як вона, Руфина. Але ж вона не пташка! А Соломія... Чого вона така дивна? Звідки неїн, Руфинчин, страх, і не страх, а щось інакше?...

– Ходімо, – каже Соломійка.

– Куди?

– Я тобі щось покажу. Тико дай слово, що ти... Що ти їх полюбиш...

– Кого?

– Моїх жмеликів...

«От іще», – хоче сказати Руфина, та слово дає.

Стежка виводить їх за город. Ніхто не знає, наскільки ця стежка важлива для них обох. Соломійка легко віддає Руфині свою таємницю.

Коли ж Соломійка показала Руфинці джмелине гніздо, що розросталося у справжню колонію, та, побачивши, як блищать у ворогині-подружки оченята, нова володарка таємниці відразу збагнула, як цій Соломці можна досадити. Крадькома, у надвечір'я, принесла в подолі піску й висипала на джмелині нірки. А тоді й іншим піском, що набрала на гірочці джмелиній, пересилуючи страх від кусючих комах, засипала гнізда.

Дрібний, тихий смішок полоскотав квіточки-дзвоники, що росли побіля джмелиної гірки, і змусив стулитися чашечки.

Тихим, хоч і вельми гірким, був Соломіїн плач, коли вона наступного дня те шкідництво уздріла. Даремно гладило сонце своїм променем солом'яну біляву голівку. Та виплакавшись, Соломійка взялася сама відгортати пісок. І яка ж була її радість, коли з нірки почулося таке знайоме дзижчання-гудіння. А потім і волоханьчик вилетів. Очі, що пекли од сліз, самі витерлися. Та й не всі джмелі загинули – кілька на той час, як їх оселі засипала Руфина, ще не вернулися до домівки. А один впертох – його й порятувала Соломійка – копав собі вихід, якимось дивом не задихнувшись всередині.

Та коли про шкоду хлопці дізналися, майже одразу збагнули, чиїх рук то діло. Тарасик самоліч прийшов до Мациків і Руфинку за вухо схопив.

– Якщо ти, сьондро мациківська, ще раз до джмелів поткнешся, без вух своїх ходити-меш та й ноги кропивою обростуть.

Руфина заверещала – не так од болю чи погрозу, як самого посягання на тіло, що, окрім неї, тико хіба Бозі належало. Вискочили брати й сестри, Кирило й Марина, ціла мациківська родина. Дарма Тарасик взявся казати про те, що їхня Руфина вчинила. Дісталось його вухам, плечам і дупі. Та тут на подвір'я Василько вбіг й головою з усього розгону Мацикові-батькові у низ живота – бух! Той з несподіванки так залався, аж у его жінки вуха в'янути стали. Старший Мациків син Демид, майже парубок, Василька було за сорочку та над землею спробував підняти. Та хлопчисько ногою його у кістку – трах!

– Тату! – скрикнув Демид. – Я его вб'ю, виплодка зозулицького.

Та раптом крізь той рейвах дзвінке дівчаче:

– Пустіте Василька! Пустіте!

Всі до воріт, звідкіля голос, очі повертом, а там Соломійка у синьому полотняному платтечку стоїть. Ручку, у жменю стиснуту, простягає. Коли ж розтулила – на долоньці четверо мертвих джмеликів лежать.

– Свят, Мати Божа, ця вроки ще якісь до двору принесла, – Марина, продавши витрішки, перехрестилася.

– То не вроки, тітонько, а жмелики, – тихо й урочисто якось сказала Соломійка. – Хай ваша Руфинка їх похоронить. Бо інакше у неї на долонях бородавки виростуть, я знаю.

– Свят, свят, авжеж вроки, – вдарила руками по колінах Марина. – Чуйте, людоньки, що вона гуворить?

Руфина розтулила стиснуті кулачки, глянула на долоні й завершчала:

– Мамо, воне вже ростуть.

– Бородавки? А, Боженьку милий, гоніте цих циганят з нашого двору, – ще голосніше зарепетувала Марина. – Бо сплять хату і всеньке добро. Воне ж самашедці з самого маленства, цієї Зозулики.

Брати й сестричка отримали по кілька штурханів, доки їх випровадили за ворота. На подвір'ї zostалися лежати мертві комахи. Їх Демид вигорнув на вулицю, склювали кури.

– Та ми їх не злякалися, – казав тим часом дорогою додому Василько.

– Хай спробують щось нам зробити, – долучився Тарас, у якого добряче пекло вухо. – Та я тій видрі таке учвару...

Соломійка спинилася. Глянула на братів і сумно, й сонячно водночас:

– Не тре' єї бити, хлопці, – сказала. – Вона й так набита. У неїному оці маленький рогатик сидить, я сама бачила. – Соломійка зітхнула. – Ни дай-Бо, ще й хвостика покаже...

Така була Соломійчина мова. Тарасик не знав, чи сміятися, чи сміх прикусити. А Василько за руку сестричку взяв. Стис легенько пальчики. Журно йому стало. Чогось так журно, мовби кашель у грудях засів та дряпає його хлопчачі груденята.

Над трьома малими людьми синіло небо. На другій вулиці в хаті сиділа старша Соломія коло Степанового ліжка і гладила болящого рукою по чолі. Вона ходила тепер доглядати Степана, і Антін тому не перечив. Якби Степан простяг до неї руку, вона б нічому тоже не перечила. Та він тільки дивився сумними очима.

– Я ще виздоровію, – ото й вимовив тико, як Соломія підвелася.

– Авжеж, – сказала Соломія.

Її груди розривав нечутний плач.

Маленька Соломійка вирішила піти до церкви помолитися за здоровля уцілілих джмелів і памнять неврятованих. Стара Дмитрівська церковка, хоч був буднічний день, виявилася одчинена. Завтра випадало Маковія, тож годилося підготуватися до служби Божої. Отець Андроній, ще більш постарілий і сивий, оглянув, чи лежать де треба молитовники, перевірів, чи протерли перед тим матушка і старостиха, як належить, ікони й престола. Він лишився задоволеним. Палець був чистим. Чиста ж душа отця Андронія потребувала підкріплення, особливо ж тому, що завтра, на свято, починався Успенський піст і приходила нелегка пора воздержання. Роки брали своє, та навіть за поважних літ...

«Али Отець Небесний те, що може, прощає, – подумав отець Андроній. – До того ж, не годиться у храмі, та ще й у піст, тримати сей напитек...»

І він намацав рукою невеличку фляжку. Та ледве приклався, як од дверей почувся тоненький голосок:

– Спаси Біг...

– Спаси...

Ледве не захлинувшись од несподіванки, отець Андроній, коли глянув у бік дверей до храму, занімів. У отворі дверей в сяйві літнього сонця стояв маленький кучерявий янгол. Він

посміхався, як тільки може посміхатися земна дівчинка. Коли отець Андроній це збагнув, то рука його сама собою шарпнулася за спину.

«Гріхи мої», – встиг подумати, а вголос мовив:

– Чого тобі, дитино?

Соломійка трохи боязно поглянула на батюшку.

– Ви-те могли б помолитися за жмеликів?

– Кого?

Од несподіванки отець Андроній впустив фляжку. Встиг подумати, що завтра тут пахнутиме не кагором, а наливкою.

– Жмеликів, комашок таких...

– За людей треба молитися, отрочице несмишлена, – сказав отець Андроній.

– А бабуня кажуть, що всеньке живе Боженко...

Соломійка заїкнулася, намагаючись пригадати слово.

– Бог дійсно створив усе суще, – прийшов їй на поміч батюшка. – Но одне тико вище Боже творіння, суть людина, за образом і подобиєм Божим сотворена, душею Господом наділена. То ім'я її в радості чи в горі може в храмі звучати...

– Шкода, – зітхнула Соломійка. – Жмеликі такі хороші... І теї, що живі, і теї, що вже ни полетять.

«О Боже, такої придибенції в мене ще не було», – подумав отець Андроній, не знаючи, що сказати.

Через якихось півгодини старий священник і маленька дівчинка сиділи на сходинках храму. Соломійка розказувала про пташок і квіти, про джмелів, котрі жодного разу її не вжалили, про братиків і вредну Руфину, гнів на яку в неї кудись полетів. Її мова заколисувала батюшку.

Він заплющив очі. Соломійка поглянула здивовано й собі схилила голівку на батюшчині коліна. Отець Андроній спав і не спав. У напівсні-напівмаренні він раптом побачив, як вони йдуть удвох польовою дорогою, а над ними летить густий джмелиний рій. Ось уже він, той рій, закриває сонце і обрій. Але дивна річ, якоїсь миті отець Андроній відчуває себе великим волохатим джмелем, що летить з іншими джмелями над маленькою, схожою на янгола дівчинкою. Він хоче помолитися, аби Господь знову перетворив його у людину, тим більше, що завтра належить правити службу Божу, до того ж, маківки і мед освячувати, бо ж першого Спаса ще й медовим називають, а там же й до яблучного та горіхового Спасів, та до Успіння святого рукою подати... Уста отця Андронія шепочуть молитву, та вона чомусь звертається не до Владики Небесного, як належало б, а до Великого Божого Джмеля...

Тимчасом Соломія-старша, на щокіях якої замерзають під гарячим серпневим сонцем густі пекучі сльози, добирається туди, куди її саму мимохіть приносять ноги – до постарілої за цієї літа Насті Луцихи. Вагається, та все ж заходить. Баба суче неслухняними пальцями нитку. Каже, що мала мішка для бульби зашити. «Ой, рученьки мої», – бідкається баба. Соломія помагає, за мовою про те, про се ніяк не одважується підібратися до того, за цим прийшла. А прийшла просити ліків для Степана. Як не ліків, то розради якоїсь. Хоч хто вона Степанові? Хто вона цьому світові, де в неї є чоловік і діти, як і належить, але є й людина, котрій вона не те, що не віддала свого серця, належного йому, а хоча б на день не позичила.

Вони сиділи й розмовляли, добували й просівали слова, солоні, солодкі, в'їдливі й приперчені, про те, про се, баба, видно було, рада, що є до кого озватися, з ким поговорити. І раптом спитала:

– А Стипан все хорує?

– Стипан?

На лице Соломії хтось вилив цілеє відро червоної фарби. «Авжеж, – сказала баба, – Знаєш-бо, про якого Стипана питаю». Соломія тихесенько: «Він-бо не просив якихось ліків?

Не? То полікуйте, тітонько». І несподівано опустилася перед Луцихою на коліна. Баба поклала їй на голову руку й ще несподіваніше заплакала. І сказала: «Помниш, я ото у войну, як у Расею вивозили, тож їздила, ага, разом з панамі. І тре' було тамечки остатися, бо міні покійний чоловік, з яким одну ніченьку тико й провела, сниться. Мовбито обоє молоді, кудись їдемо, а куди? В темноті все йдемо, Соломочко, між нами тепер границя, я би й до советів пуйшла, абись могилку его побачити».

Соломія поглянула убік, побачила перекобочене вікно, за ним гілку, що колихалася на вітрові.

– Порятую я Стюпку твого, – сказала баба. – Нищастя з тими дівками, що самі не знати чого хочуть. А з замужніми – нищасниця ще більша.

– Любові, тітонько, – одказала Соломія. – Любові хочемо.

– Кажеш, любові? А хіба в тебе чоловіка нима? Хіба він тобі злецько щось робить, га?

– Ой, тітонько...

– Думати тре' було... Тоді, як заміжжя свербіло...

– Ой, тітонько...

Така розмова вийшла.

4

Стривожена довгою відсутністю батюшки, матушка Єфросинія вийшла з хатини подивитися, де ж він дівся. Картина, яку побачила, здивувала й стривожила її. Бо ж панотець сидів на сходинках, що вели до храму, схиливши голову, а на його коліна поклала біляву голівку маленька дівчинка.

«Чи не Зозуликів сая дитина?» – подумала матушка Єфросинія, котра, на відміну від свого не надто уважного чоловіка, знала геть усіх в селі – і старих, і малих. Їй стало лячно – здалося, що чоловік не дихає, чого доброго, оддав Богові душу, не спитавши у неї, паніматки, дозволу. Кахикнула, а потім і за плече торкнула. Дівчинка першою підвела голову, зиркнула блакитними оченятами, в яких майнув легкий переляк. Тут і батюшка спросоння закректав, мовив винувато, коли протер очі:

– Ох-хо, заснули ми ото, покровительнице і радільнице наша...

З того дня й почалася дивна дружба маленької Соломійки зі старим священиком. Відтепер вона щонеділі обов'язково просила маму або ж бабусю взяти її до церкви. Їй задавало великої утіхи спостерігати, як промовляє панотець дивні незрозумілі слова, схожі й несхожі на ті, що вона вдома чи на вулиці чула. Як читає із старовинної, окованої позолоченим металом важезної книжки. Як ходить з кадилом, а з нього пахущий-пахущий запах розноситься. Раз, проходячи мимо, отець Андроній ніби ненароком торкнувся її голови, покритої білою, з блакитними волошками, вишитими мамою, хустиною. Погладив ледь-ледь, а Соломійка од того доторку опинилася вище сьомого неба. Свята не могла діждатися, щоб зновика до церкви піти, пальчики загинала, крадькома деньочки рахуючи (до десяти рахувати Тарасик навчив, що вже два класи польської школи скінчив), та зітхала, бо день рипучим возом до ночі їхав.

Зате кільки ж радості було, коли панотець знову на голівоньку руку – шкарубку і трохи димом пахлу – поклав. Відтоді стало начеб своєрідним ритуалом – щонеділі та у свята, великі й менші, отець Андроній, обходячи паству, мусив торкнутися Соломіїчиної голови, а вона звести очі й сяйнути на батюшку блакиттю тільки їй належного неба. А ще ж було причастя, поцілунки Хреста і теплої батюшчиної руки!

І в будні ні та й ні – забігала Соломійка на подвір'я панотця, терпеливо чекала, доки він вийде, не одважуючись зайти до хати. А вже як виходив, сідали парою на призьбі, й починав панотець оповідати біблійні історії – про Ноя, який великий дивний ковчег збудував, про

Авраама, що сином заради любові до Бога пожертвувати хотів, про Йону, який в череві кита опинився, про битви князів і царів юдейських, про народження у яслах, поруч з ягнятами, сина Божого, про те, як маленького Ісуса перший раз до храму принесли, де уздрів його старець Симеон... Соломійка слухала, очі її росли й росли від почутих див, які вона уявити й осягнути намагалася. Особливо чомусь їй запам'яталось, як Ной із ковчега (то човен, крипа така велика, пояснив отець Андроній) голубів відпускав, аби розвідали, чи є вже де земля серед безміру води, моря-окіану...

– Той окіян за наше озеро більший? – наївно питала Соломійка.

– Більший, – отець Андроній значливо вказівного пальця зводив. – У сотні тисяч разів більший.

Його голос приглушено-рокітливий. Соломійка захоплено дивиться на піднятий палець, намагаючись уявити безмір води. Та уявляє раптом себе голубкою, котра летить над тою безкінечною водою. Вона дивиться й дивиться, шукаючи маленький острів, хоча б такий, як посеред броду в селі, де річка Мережка розливається. Але острівка не видно. Голубці-Соломійці стає страшно. А що як вона не знайде шляху назад? Та раптом вона помічає поруч себе голуба – тільки не білого, як вона, а сивого, сивого-сивого, як... як отець Андроній.

Вони летять удвох і раптом бачать маленький шматочок землі серед безмежі води. Соломійка знає з розповіді отця Андронія – голуб принесе Ноеві з тої землі оливкову (то дерево таке, пояснив отець) гілочку. Голуб? Один?

– Кілько Ной пустив голубів? – питає вона.

– Одного, – відказує батюшка, що почав був дрімати.

– Їдного?

Софійка розчарована. А як же голубка?

– Потому голуб не повернувся, і Ной збагнув, що води відпливли, – чує вона голос. – Час було знову заселяти землю.

– Шкода, – зітхає дівчинка.

– Шкода? Чого? Земля мусила заселитися, а люди розмножуватися.

– Що голуб був їден.

– Їх узяв Ной пару, як і всякої тварі, – отець Андроній пригортає Соломійку. – А відпускав по одному. Так у Писанії сказано. Тобі не холодно?

– Ні. Мені тепло.

Їй тепло од цих розмов, од чогось такого, що й не пояснити словами.

Коли ж Соломійка якось не приходить на ці їхні посиденьки, отець Андроній тривожиться і рушає до її оселі. Може, захворіла? Ні, вона здоровенька. Сидить на подвір'ї на колоді і чистить ножиком молоду бульбу. Після привітання «Слава Богу!» – «Навіки слава!», зводить на вітця блакитні оченята, гукає:

– Тарасику, принеси батюшці ще одного ножика. Він міні допоможе бульбу чистити.

Отець Андроній не знає – сердитись йому чи сміятись? Повагавшись, покірно опускається, кречучи, поряд з малою на трухляву соснову, хтозна якого віку, колоду. Коли ж бере до рук старого ножа з дерев'яною колодкою і починає здирати ним ще тонке лушпиння, дивне блаженство обвиває його душу. Він починає подумки молитися. За цю дитину, що стала йому ріднішою рідної, за її чисте, як йорданська вода, як сльоза небесна, серце.

«Господи, пригорни її і захисти», – думає, а повітрям розливається невидимий густий і терпкий щем, з хати вибігає мама Соломія, сплескує руками:

– Отче, що ви-те робите?

– Яко видите, картоплю чищу, – одказує отець Андроній.

– Али ж, отче...

– Ви гадаєте, я не вмію чистити сії округлі штуkenції? – трохи з лукавинкою питає батюшка. – Якщо навіть німець, як писав наш великий пііта кобзар Тарас, та прочій неправославний народ уміє садити, а значить, і збирати сей овоч, то нам на благословенному Поліссі сам Бог велів. І садити, й чистити, і споживати.

Соломійка, що винувато було опустила голову, не витримує велечивої промови отця Андронія й прискає у рукав. Розуміє – мама сваритися не буде. А їй так хочеться спитати, що то за риба така велика, що ковтнула праведного Йону, чи далеко звідси земля ханаанська і чи схожа на пастушу дудка (певно ж, більша), яка своїм дудінням цілу стіну розвалила.

...Як не дивно, Соломійку не зацікавила шкільна наука – до школи віддатись наполог отець Андроній. Непосидюча, вона важко переносила уроки, все норовила спитати вчителя, часом зовсім не про те, що він розповідав на даному уроці. Запитань пан Казімеж не любив, чи за програмою, чи поза нею, а за неналежну поведінку боляче бив лінійкою по долонях. Легко давалися Соломійці незнайомі польські слова, та в ній сиділо бісеня, вічно неспокійний дідечко, й гудів, спонукаючи до запитань і до переінакшення чужих слів, веселий волохатий джмелик.

– Калечиць польські єнзик не позволям, – кричав пан Казімеж і хапався за лінійку.

Остаточно ж пропало бажання вчитися після двох випадків.

До школи з міста приїхали лікарі, котрі, як було сказано, перевірять зір учнів за новою, вельми прогресивною методикою.

Методика полягала в тому, що пан дохтур, довготелеса тараня з цапиною борідкою, брав на металеву лопаточку дістате з очниці за допомогою спеціальної трубочки око й пильно його роздивлявся. Ця процедура, здається, доставляла йому неабияке задоволення. Діти, коли побачили таку езекуцію, плакали і мліли. Та на дверях стояв суворий пан Казімеж з одвічною лінійкою в руках.

Соломійка сиділа на лаві за столом виструнчена, намагаючись не дивитися в бік, де оглядав очі пан дохтур. Коли ж черга йти до вчительського столу стала наблизитися до неї, вона раптом зірвалася з ніг, підбігла до вікна, розчинила його і стрибнула, заплющивши очі, вниз, на квітник. Приземлилася вдало, та ба – пан Казімеж передбачив можливість втечі. Соломійчине вухо опинилося в руках пані учительової, огрядної дружини пана Казімежа пані Еліни. Вона й повернула втікачку до класу. Та коли лікар простяг до неї свій апарат, Соломійка подалася вперед.

– Не бійся, не бійся, дитино, це не боляче, – казав польською пан дохтур.

– Боляче, – сказала Соломійка і вкусила пана дохтура за палець.

Він зойкнув, засичав, Соломійка штовхнула пані Еліну, котра тримала її за плече, й знову кинулася до вікна.

Наступного дня вона, ніби нічого й не сталося, заявила в школу. Терпляче вислухала монолог вчителя, що заслуговує покарання. Мовчки ж і простягла долоні. Пан Казімеж вдарив раз, вдруге, втретє. Соломійка стояла, та очі, якими захоплювалися всі, хто їх бачив, були сухими навіть після десятого й двадцятого удару. Пан Казімеж люто жбурнув лінійку і велів йти на місце. Але Соломійка пройшла мимо свого місця. Овернула вона вже в дверях. Полотняна торбинка, котру взяла до рук, ще більше обпекла побиті долоні.

– Довідзена, пане Казімеж, – сказала, і голос її дзвенів мелодійніше за шкільний дзвоник, і не було в ньому ні краплі сльозинки, як і в сухих очах. – Пан навчитель є велика дупа.

З тим і вийшла, лишивши ошелешеного наставника і учнів, що ледве стримували сміх і захопленими поглядами проводжали однокласницю. Уже за ворітьми маленької, на чотири кімнати школи сльози хлинули з її оченят рясним потоком.

5

Невдовзі після розмови з Соломією Настя Луциха зібралася в неблизьку дорогу. Мала вона подолати її пішки, а дорога була таки істинно неблизькою. Аж за Володимир, у містечко Порицьк, куди вийшла заміж її донька Зориця. Таке чудернацьке ім'я дав їй, ще ненародженій, неїн чоловік на одну ніч Дмитро, Митко, Дмитрик, всяко називала за ту ніч, а він сміявся – радо, задоволено, щасливо, мовби не на війну їхав, а в подорож весільну. Казав, що обов'язково її чудернацької мови навчиться, бо ж його предки теж з хохлів, тико чернігівських. А ім'я... Десь там далеко на півдні, казав, так називаються брати-слов'яни. І я хочу, як донька буде, щоб Зорицею звалася, а як син – то Олександр, Іскандер, на честь якогось там чоловіка, що з-за границі колись кликав царя скинути.

«Ти сама моя Зориця, зіронька ясная...»

Ті слова, той шепіт досі звучать у Настиних вухах. Не по-нашому, по-руському, то вже вона собі потому по-своєму, наському, переложила.

Правду, ой правду мовлять злії загорєнські язичниці, од їхніх довгих язиків слово, таки носила на той час од Вікентія, панича, в котрого до безтями закохалася, дитину під серцем, ще тико зернятко маленьке, зерня її тривоги й безумної надії. Хоча чого там – знала, що панич на ній ніколи не жениться, про плани батьків його знала – у столиці мали вигідну партію для сина, графінею стати їй не світило. А тут цей Митрик – худе, али які очі, поривисте, очиська теї палахкотять, коли про якесь там всесвітнє братерство потік слів випускає. І нею захопився не на жарт, бо ще один пунктик – має бути жінка з народу. Вона те бачила, ставилася трохи насмішкувато, а трохи співчутливо, з дівоцьким, а чи й не дівоцьким інтересом. Сміялася, що колись, мо', й поберуться. А тоді примчався – трах-бах, на войну, брати-слов'яни ждуть – не діждуться, коли саме він, Дмитро Соловенчик, приїде їх визволяти. І весілля мусить бути, ну, вінчення хоча б, бо до жони вертатися мусить. О, Господи, хлопчисько, зовсім хлопак, і тут в Настинім серці щось як обірвалось. Та не, ни обірвалось, а зірка велика спалахнула. Бо хтось як шепнув їй – а може, то таки доля твоя? І хлопця до сліз жалько стало, погине таке молоденьке та дурне у своєму пориві когось там чужого захищати. Тоді й закричала, як у гаречці: «Не пушу!» А він як зирнув, а тоді по дворі панським ходить, туди-сюди, туди-сюди, й спиняється зрештою:

– Я хоч і невіруючий, своєму дев'ятнадцятому століттю належу, але згоден обвінчатися. Сьогодні ж, бо завтра від'їжджати.

Вона здалася. Згодилася. Невідомо, яка вітряниця напала.

Мо', думала, вінчання те его од кулі, од шаблі турецької, од погібелі порятує.

Не врятувало. А потому товариш приїжджав, щось там про обов'язок потурбуватися про неї белькотів. Навіть заміж за нього вийти пропонував. Панею, бач, тоже хтів зробити.

– Я вже раз сходила, – стомлено сказала Настя, котра на руках маленьку Зоричку гуцикала.

Він виринув десь через півтора десятки літ. Виявилося, доля зновика закинула у їхній край, на якомусь там заводі інженерствує. Приїхав не сам, а з сином, хлопчиськом, на штири роки молодшим за неїну Зоричку. І хлопчиськові тому, Платончику, Зоринка у вічі запала. За руку взявшись, пішли в поле квіти рвати, а далі малий став письма писати, мало що донька два класи церковно-приходської кінчила. І незважаючи на опір матері – селянка, не рівня – таки добився свого, стала Зориця, худюща, али з великими очима, інженерською невісткою.

Свекор неїн тико й всього, що волосним писарем був, на германській войнонці голову зложив, а Зориця, котрій уже шостий десяток середини добіг, доглядала ту саму стареньку свекруху, яка давно вже розкаялася, що колись не хотіла такої невістки. Двоє синів жили окремо, мали свої сім'ї, а от донька... Донька, а Настина внучка з несільським ім'ям Віталія

була старою дівою. У містечку всі знали її страшну історію – у двадцятім році її, п'ятнадцятирічну, перестріли в полі й згвалтували будьонівці. Відтоді, як її знайшли мати і бабуся геть потерзану, у голові дівчини, до того доволі вродливої, щось зрушилося. Стала тихою і неприкаяною, одягалася у все довге й темне і була схожа на монашку. Помагала по хазяйству, читала книжки, що лишилися од батька, видані ще в минулому столітті, а найчастіше сиділа коло вікна й дивилася, дивилася, дивилася. Мовби виглядала невідомо кого. Найчастіше за цілий день не промовляла жодного слова. Мати й бабуся вже змирилися з такою поведінкою.

Настя дісталася Порицька на п'ятий день. Віталія сиділа все так же біля вікна, мляво привіталась, і очі її були так само печальними.

Після взаємних привітань із донькою і свахою та обіду Настя попросила залишити їх удвох з внучкою. Може, сваха і донька подумали, що зновика вона вилікувати поспробує? Бо ж знахарка, хоч внучці, як і вони, досі нічим допомогти не могла.

Лишившись наодинці з внучкою, Настя спитала:

– Знаєш, чого я до вас придибцяла?

– Провідати? – кволо озвалася Віталія.

– Нє. За гиншим...

– Скажете, то знатиму.

– Забрати хочу тебе з собою, – повідомила Настя.

– Я нікуди не поїду.

– Поїдеш, – сказала Настя. – Поїдеш, бо... Бо я відьма, не забувай. Оком накинута і роби-тимеш, що захочу.

Вона сама не вірила у те, що казала, та все ж казала. Мусила казати. Раз у неї задумка народилася, то, хоть би що, сповнити мусить. І вона сказала, що хоче видати внучку заміж. Що є такий чоловік, тоже нещасний. Мо', й нещасніший за неї, бо в неї постраждало тіло, не сперечайся, тіло твоє постраждало, а душу ти сама в комору, у погріб тіла зачинила, тико я знаю, що душа твоя плаче і проситься, аби її випустили на сонечко Боже погленути.

– Бабусю, я ненавиджу чоловіків, – сказала Віталія.

– Всіх?

– Усіх. До одного.

Настя приступила до неї і звеліла:

– Роздягайся.

– Що?

– Те, що чуєш, – твердо сказала бабуся. – Хочу на твоє тіло гленути, яке ти в тюрму засадила. Думаю, воно в тебе вельми гарне. Думаю, ти часом на нього дивишся.

– Я його ненавиджу, – сказала з притиском внучка.

– За що? За те, що хтось колись позбиткувався? Али ж воно гіршим не стало... І бруд той давно одмився. А хлопець, за якого сватаю, вельми добрий, тико хорий. Мусиш його вилікувати. І од болєзні душевної, і од туги за життєм, яке було в того чоловіка. А вилікуєш, то й сама виздоровієш.

– Я не... хочу...

Внучка те прошептала. Настя взяла її за руку. Гарячу-гарячу. Повернула внучку до себе і заглянула їй в очі.

– Ти ж не хочеш, щоби я тибє зачарувала? У дерево сухе перетворила...

– Ви таки відьма, бабуню, – прошептала внучка.

Настя Луциха вернулася додому, в Загорени, з внучкою. Дорога була далекою. Тільки раз їх підвіз якийсь добросердний чоловік на возі. За ту дорогу Настя нарозказувалася, наговорилася. І про родину розказала – маму і батька своїх, бабусю та діда, про своє незвичне сватання і життя. А тоді й про Степана почала говорити. Віталія, що спершу проклинала свою згоду піти невідомо куди, поступово й собі почала вставляти слово за слово. Ночували

вони в добрих людей при монастирі і в Настиних родичів. Чим далі йшла Віталія – у неї поступово зникав чомусь страх.

«Будь що буде», – вирішила вона.

Здригалася, правда, як уявляла себе поруч з чужим чоловічиськом. На ліжкові. А що він з нею робитиме? Невже, як ті прокляті кати?

«Ні, ні», – подумки шептала дівчина, а ноги самі несли за бабусею.

Так вони дісталися до села. Віталія вдивлялась у сільські хати, більшість із яких була вкрита соломною.

– Бабусю, ви мене не покинете? – раптом спитала вона.

– Чом я тебе мала кидати? – відказала Настя. – Сьонне ото повечеряємо, добре виспишся, а там і до Стипана підемо. А хоч, я его до нас приведу?

– А якщо він мені не сподобається?

– Силувати не буду, – сказала Настя. – Господи, дівонько, люде в нас як люде. Давненько тобі була пора у бабуні побувати.

Насправді весь той похід Луциха заради Соломії-старшої задумала. Хоч теперка розуміла, що й заради внучки.

На другий день Віталія хрипко прошелестіла, що хай вже той чоловік приходить. І Луциха привела Степана. Сказала, що ліки має для нього. Степан спершу одказав, що не, хай-но, потому, оно на дворі роботи багацько, завтра на поле копати бульбу, а він як робить, то не так болить.

– Ходімо, – вперто наполягала Настя. – Тамика для тебе й знахурка є, ліпша за мене.

«Знахаркою» виявилася молода, не вельми гарна, али й непогана дівчина.

– Онучка моя, – сказала правду Настя. – Я вас лишу на трохи, то тут собі побесідуйте. А мо', й полічитесь.

– Бабуню... – спробувала кволо заперечити Віталія.

У селі потому розповідали, як було далі. Бо народу рота не зашиєш.

Казали, що лишивши їх удвох, тая Луциха наслала те, чого колись від покійної бабусі своєї навчилася, вроки, око повелітельне, що людину змушує робити, що тая відьма схоче. Вона ж звеліла спочатку роздягтися своїй внучці, а потім Степанові. А тоді взяла їхню одєжу і вийшла з хати.

... Двоє в хаті прокидалися поступово.

Віталія закричала.

– Чого ти кричиш, Соломіє? – спитав Степан, зводячись на ноги.

– Я не Соломія, – сказала Віталія.

– Я знаю...

Невідомо, хто першим у селі розпустив чутку про те, що відьма Настя залишила двох – дівку й хлопця – голими в хаті.

Насправді було не так. Двоє, лишившись на самоті, вдягнені, звісно, довго сиділи одне проти одного. Якась сила змушувала Віталію не підводитися, щоб податися геть світ за очі – з цієї бабиної хати, з цього села, а може, й цілої землі.

Чоловік (чи хлопець, яка різниця) стояв перед нею – доволі вродливий, доладний, хоч і худий. І очі, як Віталія одважилася заглянути, її власні нагадали – наче у воді втоплені, казала мама.

– То правда, що ви-те Настина гонука? – спитав зрештою Степан.

– Так, – видихнула дівчина.

– І на лікарствах і травах знаєтесь?

– Ні, – Віталія відчувала, що от-от заплаче.

Раптом вона не знати чого подумала, що із двох у цій хаті вона щасливіша. Бо більша відстань від її нещастя. Бо вона пройшла цей шлях, а раз пройшла, то вже повернення не буде.

«Чи буде?» – подумала вона і відчула, як щось підкочується до горла.

Віталія боролася з тим клубком, і з мовчанкою, що знову настала, і з тишею і відсутністю слів у них обох.

Зрештою вона ревно заплакала, а Степан встав і поклав їй на голову руку, та став гладити, як маленьку, по голові, мовчки, не спитавши й не здивувавшись, чого вона плаче.

6

Отець Андроній помер восени 1939 року, через кілька місяців по тому, як прийшли «перші совети».

– То не мій світ, – були його останні слова.

Їх чули матушка і Соломія, котру він попросив покликати, бо відчув, що його душа проситься відлетіти у кращий світ.

Соломії йшов п'ятнадцятий рік, вона виросла вже у вельми гарне дівча. Волосся з білого стало світло-пшеничним. На неї задивлялися і загравали з нею не тільки ровесники, а й старші загорєнські парубки. А двоє вже точно знали, що Соломія належатиме котромусь із них – сусідські парубки Петро і Павло, названі так на честь двох перших за каноном апостолів. Вони терпеливо чекали, доки ця дівчина – вродлива, як цей світ, прекрасна, як сонце, як небо, як найкрасивіший цвіт на землі – дозріє, аби ввійти до котрогось із них у хату господинею. Щоб це сталося, вони готові були битися з цілим світом. От тільки до кого, котрого з них?

Соломійка, яка і не знала про те, як завмирають і бухають хлопчачі серця при одному її наближенні, верталася з похорону свого наставника і друга. Коли вже підходила до хати, раптом згадала, що давно не навідувалася до своїх джмелів. Дивно, їй чогось минулого літа не хотілося цього робити. Тільки всміхнулася, згадавши, як її називали сестрою джмелів. Навідається завтра. А може, й меду попробує.

Думати про мед було гріх, ідучи з похорону. І Соломійка стала думати про отця Андронія. Про його притчі й дивну прив'язаність до неї. Єдиний раз сварив батюшка, як сказала, що школу покинула.

– Нащо міні школа, отче? – сказала Соломійка. – Тато кажуть: то не мужицьке діло – вчитися.

– Ніколи не кажи чужими словами, – мовив отець Андроній. – Ніколи не кажи, чуєш, дитино?

– Али ж ви-те, отче, у церкві тоже мовите чужими...

– То не чужі слова, а Божі, – отець Андроній замислився. – Вчитель, звісно, не вельми сердечна людина, я тоє казав йому. Али іноді й потерпіти треба.

– Отче, я не хочу більше вчитися, – сказала твердо Соломійка.

Згадалося... Завтра до матушки навідається... І до джмелів...

«Та ж надворі пізня осінь, – подумала Соломійка. – Пізня осінь, і джмелі сплять. Я геть все переплутала, як стара баба».

Та їй було не сумно од такої плутанини. Сумно, що не стало отця Андронія. За нею ішли тато й мама, а трохи далі – дядько Степан і його жінка, котру в селі називали Вітькою Євсїйською. У них вже було двійко дітей – хлопчик і дівчинка, а теперка добре видно, що тітка Вітька зновика груба.

«Нащо ж вона на похорон в такім положенні ходила?» – подумала Соломійка.

Вона стишила ходу, і коли тато з мамою порівнялися, спитала:

– Отець Андроній у рай потрапить?

– Тєє один Господь відає, – сказала Соломія-старша. – Добрий був батюшка, хоч трохи й чужей. Али тибє, видно, крепко любив, геньби онучку свою.

«Мене всі люблять, – подумала Соломійка. – Хіба крімє Руфини».

Розділ III Фройляйн Саломея

1

Восени сорокового року старшого Соломійчиного брата Тараса забрали до Червоної армії. За два тижні до того разом ще з кількома загоренськими хлопцями його викликали в район – волость по-колишньому, по-царськи, по-польськи – гміна, а може, й повіт чи повят. Та типерка, як совети прийшли, все було по-новому, по-інакшому, іноді й не розбереш, що до чого. Поліщуки придивлялися, принохувалися, як у селі казали, до нової влади, котру минулої осені вітали при в'їзді до Загорен аркою, уквітчаною червоними і жовто-блакитними прапорами, флагами по-їхньому. Али через рік про жовто-блакитний колір і згадувати ни мона було, казали, вражеський, буржуазний, ци ще якийсь, теї совети напридумували слів, що язык поламається. Найпростіше з тих слів хіба пойнятне – куперація, гамазин, то й колись було. Тико тепер у тій куперації на полицях вітер босий гуляє, коли гас, сіль чи сірники привозять – велике світло. Та без сірників обійтися мона, є кресало, трут, хіба то звикати, а от без солі... Про матерію й не казали, тико завезли сувій ситцю на Первомай. Яка то була штурханина!

Зникли нитки, особливо кольорові, а то для Соломійки було особливо прикро, бо ж вона якраз до вишивання пристратилася – бабця вчила – і вже сама вишила мамі й татові сорочки, збиралася й собі та... Та майбутньому чоловікові. А ще почала вишивати великого розкішного рушника, такого, щоб од бильця до бильця ліжка діставав.

Крамар Гершко, якому веліли закривати «часную лавочку», ходив тепер селом сам не свій, правда, дещо сховане загоренцям – то тико вам, чоловіче добрий, сей крам – пропонував з-під поли, оглядаючись навіть у хаті. При тому хвалив у повен голос товариша Сталіна, Йоську Саривонича, котрий дбає про всенький люд, од малого до великого. Очі при тім у Гершка ци то сміялися, ци плакали невидимими сльозами – не розбереш, що в того жида в оці сидить, та й на який досвіток ото кукурікає.

З Головна, яке тепер було районним містечком, Тарас вернувся з бомажкою-повісткою. Прочитав – такого-то числа, «через неделю» явитися «на сборный пункт военкомата для прохождения действительной военной службы».

– Що ж то буде, синку? – Соломія-старша заойкала та захмарилося.

– Ну чо буде, те й буде, одслужу, як ото хлопци у польським війську служили, а я в червоному, тико й по всьому.

– А ни дай-бо, война, – мати вже й сльозу пустила – жінка, звісно.

– Та яка там війна! З фіном оно замирилися, а з німаками повна дружба.

Соломійка відчула – веселість в брата удавана. Йти до війська йому було у п'ятницю, у четвер мали вечірку зобрати з родичів на проводи, а в середу під вечір Тарасик сказав:

– Давай-но, сестричко, трохи пройдемося на прощанне.

Соломійка зирнула на брата – збентежений і начеб виструнчений якийсь чи що. Ніби його вже під ружо поставили.

– Ходімо, братику.

Вони спустилися городом до ковбані й струмка, що обтікав невеличкого горбика, а далі в річку Мережку впадав. Вздовж струмка було густо насипано листя з дерев, що росли з правого берега.

«Куди ж він мене веде?» – подумала Соломійка.

Тарас наче почув її думку й сказав, що вийдуть на он ту вулицю альбо коло гірки посидять.

– Тоді давай до гірки, – сказала Соломійка.

А як сіли рядком, Соломійка раптом почула – жаль, що вона його сестра. А то би до війська проводжала, як дівчина.

Тарас того вечора багато чого згадав з їхнього спільного дитинства – ігрища, суперечки, а найбільше все добре, що було між ними. Раптом Соломійка збагнула – прощається, бо має передчуття, що не вернеться. Щемкий жаль охопив її душу. Як його заспокоїти?

Вона взяла Тараса за руку. Відчула, як ледь-ледь тремтять його пальці.

– А знаєш, я насправді великий боягуз, – сказав Тарас.

– Ти не...

– Мовчи, – сказав брат. – Мовчи. За одно я радий – мама типер стали гиншими, як буле. Так ни тривожаться, як раніш.

– Правда...

Обоє знали чого. Вже знали. Бо доросли. Ну, хай Соломійка менша. Таж на розум бистра. Знали, що мама любила одного, а вийшла за другого. Тільки тоді Соломійка не знала про свою долю.

А час покотився стрімко. Що він так ото котиться, не котиться, а біжить, вони потім зрозуміли. Тарас із війська прислав письмо, аж через місяць, уже й тривожитися почали, а він повідомляв, що живий-здоровий, чого й вам жилаю (так і написав, ни по-нашому), довго не писав, бо й їхали довго, через всю Расею, аж до китайської границі. Ті два слова закреслені були. Али ж Соломійці вельми цікаво було, де ж то братик служить. То вона й так і сяк вертіла, і до гасової лямпи, яка типерка в них була, підносила, аж поки на сонци не здогадалася потримати. А тоді пальчиком потерла, нігтиком пошкрябала – воно й проступило. Бо, видно, олівцем закреслювали, а Тарас чорнилом писав. Аж засміялася Соломійка од sweї здогадливости. Вона хитра. А Тарасик писав, що тут морози великі, тико чудно – ні деревця кругом, степ один, то так месность називається.

На братові каракулі дивилася, й відлягало од серця. Далеко од границі, од німця, котрий тепер за Бугом стояв, а отець Андроній покійний казали, що до Бугу од їхнього села верстов зо двадцять. За зиму й весну п'ять письом ще прислав брат. Одписувала Соломійка і декувала батюшці, котрий тепер у ліпшім світі був, що її грамоти підучив, з Біблії цільні, бувало, сторінки велів переписувати. Бач, згодилося, бо з тої переписі, на яку спершу сердилася, а не послухатися не посміла, і сміялася, було. Типерка думала, що даремно зі школи пуйшла, бо за пару днів після тої оказії з очима і пан Казимеж приходив, питав – у чім справа, а Соломійка крадькома язика йому показала з-за маминої спини. Вперлася – не піду, хоч пан Казимеж казав, що до науки вона здатна, нахил має, шкода таку ученицю втрачати. Соломійка вперлася – не хочу і все, батько й мати не вельми й наполягали, а Соломійка через пару днів зновика виплакалась, та й по всьому.

Весною Василько на шахти завербувався, признався Соломійці – чув, звідтам, з тех шахт до армії не беруть. Соломійка не хотіла з братом розлучатися, та все ж шахта була ліпш, ніж армія. А виявилось – не ліпш, бо навесні брат вернувся геть з побитою рукою, добре хоч, казав, що ліва. Балка впала, як крепленіє робели, сказав. Соломійка ті покалічені пальці гладила і дмухала на них, дивилася на брата винувато.

Тої весни йшов Соломійці шістнадцятий рік, вже й на вечорниці ходила, а з вечорниць удвох і проводжали – по праву руку Петрик-Петрусь, а по ліву – Павлик-Павлусь. На другий вечір місцями мінялися. Так тривало й коли війна почалася. Бо що війна – дні три погуркотіло на заході, а більше на півдні, деь коло Любовня, в село німци прийшли у четвер, як два неповних роки тому більшовиків, стрічали їх з к'ятами. А як було не стрічати, коли семеро сімей вже на Сибір вивезли, двоє у Луцькій, а четверо в Ковельській тюрмі, коли вже війна

почалася, постріляли. Ну, поставили старостою Семена Бартоха (чогось сам згодився, хоч і не багатий був) та й далі на схід посунули.

– Що тепер буде, Васильку? – спитала Соломійка, як з того збориська верталися.

– А що буде? Воне більшовиків битимуть, а нам Вкраїну тре' зводити, хату свою вкраїнську.

Вперше у братових очах побачила Соломійка якусь дивну затятість. Наче нагострена коса проти сонця, погляд зблиснув.

2

Восени сорок другого року в неділю перед Покровою, коли вже бульби покопали, надумали дівчата з їхнього Млинища, кутка загоренського, на ярмарок вибратися. Отако гуртом, як на вечорницях збиралися. Мона було й батьків попросити, тільки гуртом дівоцьким хотілося. Так і крам вибирати ліпше, і рада-порада поруч. Настя Троцьова батька намовила, щоб поїхав та їхню кумпанію взев, а ще Герасима Панського (бо в панів колись за їздового чи то кучера служив), тому пообіцяли блешчину самограю та добру закуску. То на двох возах і вирушили раненько до Любомля, або, як у їхньому селі казали, Любовня ци й просто Міста. Війна війною, то десь там далеко, а раз ярмарок є, та прослухали, що з других міст люде поз'їжджаються, то й мона якій намисто, а якій і спідничину ци кохтину на свето прикупити. Бо ж багато хто мав родичів у сусідському силі, де на Покрову празник храмовий, а то гостина, що в обновці годиться заявитися до родичів. Ну, а там уже й до Дмитра, коли у них празник, рукою подати.

Соломійка і Руфинка були наймолодшими серед того дівоцького базарникового гурту, али, вважай, і найвродливішими. Віднедавна стали помічати на собі ревниві погляди дівоцькі, бо ж могли відбити жаданих наречених. Ну, щодо Соломійки, то все ясно. Павлусь і Петрусь нікому її не оддадуть. Дорогою ж тепер з Соломійки кпили – хі-хі та ха-ха – кого ж ти вибереш? Як одного, то другий, диви, уб'є, а як другого, то той усеньке життє мучитися буде. Як ото той Степан, бо ж кажуть, і каліцтво собі учварив, що за твею мамою, Соломко, сохнув. «Ну, али ж таки женився», – Соломійка. «Бо то баба Луциха так зчарувала, внучку треба було замуж оддати, а по тій ціла червона кавалерія, кажуть, пройшлася». Соломійка: «Як вам не соромно, тож добре живуть, четверо дітей мають, все, як у людей».

– То ти кого вибереш? – не відстають дівчата.

– Обох.

– Як то обох? То є гріх...

– А мені покійні батюшка дозволили.

– Ой, то й мені тре' було з батюшкою дружити, сало-масло єму носити, – котрась, а решта так і приснули, сміх по шосейці аж до Любовня покотився.

Дівчатам хахоньки, а їй, Соломці, біда. Бо таки дві причеви з вечорниць провожають, і стоять двоє, і поступитися жоден – аніяк. З одним до танцю піде, у другого очі такі іскри викреслюють, що цілу хату спалити можна. Мусить одразу із другим, щоб і його, і своє серце упокоїти. Не раз натякали – вибирай, а в неї серце до обох начеб однакове. Про обох думає: і як до хати після провадин і стояння коло хвіртки йде, і як щось на городі ци на полі робить. Ну, а як шістнадцять їй минуло, ще в прийдшлїм, сорок першїм році, обоє враз сказали, що сватів засилатимуть. Соломійці знов як приском сипнуло – кому одмовить, а кому – не?

– Ви-те, хлопці, того... Не спішите. Я сама скажу, кому присилати.

Диво-дивне – обоє вони між собою й далі дружили. Жодного разу не побилися, навіть не посварилися. Ще й підсміювалися, коли на вечорницях хтось піддївав. Аякже, ми, гляди, й кулачний бій устроїмо. Обоє ж вирости вдатними женихами. Тико хїба характери трохи різнилися. Павло кремезніший і спокійніший, розсудливіший, а Петро – тонший, гінкіший,

тихий, та часом як спалахне, мов копиця сіна, в яку сірника кинули. Правда, й відходить так само швидко. Не одна ж дівка думала – після того, як тая гонорова Соломка когось таки вибере альбо котрийсь сам одступиться, то гинший їй дістанеться.

Руфина ж, як на їхньому кутку казали, вже починала крутити хлопцями, як циган сонцем. То до того усміхнеться, пригорнеться, надію подасть, а другого вечора – ні поглядом, ні порухом пальчика не удостоїть. Ну, звісно, другий кавалер і радий. Тико пісня не надовго. То в того носюра, як у бугая ріг, то в того праве око на друге село дивиться. Перебірлива, як дрібний горох, кажуть про таких. Проте Руфина дівка хоч куди – не тілиста, али й не худа, на лиці дві маківки зі щік виглядають, а з очей – дві хитрі лисички. Навіть казали, що не міг тихий Кирило таку доньку встругнути, позичила Марина у когось доччиної краси.

Після ярмарку сталося те лихо. Вже й поскуплялися, Соломійка собі спідницю та чобітки вибрала, на гроші, що мама дали, дівчата тоже були з обновками. Час є, то рішили містом пройтися, цікаво ж, а декотрі, як ото Юстинка Пертусьова, взагалі ще ніколи тут не були. Ну й впросили Герасима, щоби пуждав, а Троць старий до сестри троюрідної подався.

Ішли, балакали, по боках обдивлялися. Місто як місто, якби не брук та не отих зо три будинки у два поверхи, то, щитай, і від їхнього села не вельми різниться. Ну, в розмові котрась до Руфини звернулася. Ледь десяток кроків пройшли, як німець перед ними виріс. У сіро-зеленому строї, з автоматом на плечі. І як гавкне:

– Гальт!¹³ – І вже як дівчата спинилися, ошелешені: – Кто єсть Руфіна? Отвічайт! Шнель!¹⁴

– Я Руфина, – сказала після короткої мовчанки Руфина, і голос у дівчини тремтів, добре було чути.

Німець стояв похитуючись, як зелений маятник, а тоді ноги розставив, підняв руку і відставленого вказівного пальця на Руфину направив.

– Юде?

– Та що ви-те, пане, – Вірка Рикунцева першою озвалася, бо в Руфини губи чомусь стали тремтіти. – Наша вона, загорєнська. Тутешня. Вкраїнка. Хіба ж не видно?

– Юде, – сказав німець, та якось так задоволено, що в Соломійки мороз по шкірі пробіг.

Погляд в нього був теж задоволеним, наче в кота, що вполював після довгих ловів велику мишу. Пальцем поманив Руфину.

– Ком! Цу мір!¹⁵ Бістро!

Руфина аж взад ступила. Тремтіла вже, мов у пропасниці.

– Пане солдат, я не жидівка. Я з села. Так лише назвали. – І додала чогось: – Наших жидів уже забрали.

– Найн! – сказав німець уже твердіше: – Ду іст юде.¹⁶ – Поворушив губами і додав уже на ламаній руській мові: – Пойдьош к своїм. Встретітса. Муттер унд фатер.¹⁷

– Н-ні. Я не підю. Пане сольдат...

Німець спокійно зняв з плеча автомата, клацнув затвором, на них наставив.

– Ком! Шнель!

Схопив Руфину за руку, рвучко витяг до себе, тоді автоматом з другої руки вибив кошика з купленим крамом. Вдарив по руці так, що дівчина несамовито зойкнула.

– Уперьод! Шнель маршірен!¹⁸

¹³ Стій (нім.).

¹⁴ Швидко (нім.).

¹⁵ Ходи. До мене (нім.).

¹⁶ Ні. Ти єврейка (нім.).

¹⁷ Мати і батько (нім.).

¹⁸ Крокуй швидко (нім.).

Вже як вони відійшли трохи, Руфина оглянулася, крикнула розпачливо:

– Дівчата! Робіть же щось! Мене ж уб'ють!

Вони, звісно, чули, що тут, у Любомлі, де жило багато юдеїв, частину їх розстріляли десь там, за містом, а частина жила в якомусь таборі, що звався гетто. Та й з їхнього села п'ять юдейських сімей забрали. І Гершка-крамаря, і Хайку, котра всіх обшивала... Кажуть, тико мала Хайчина Ривка, наймолодша дочка, зуміла втекти, ци то перед приїздом німців до сусідів мати одвела, а де теперка – невідомо.

Дівчата з переповненими жахом поглядами проводжали Руфину й солдата, котрі віддалялися. Що вони могли вдіяти? У німця була зброя, здатна будь-якій з них, а то й усім разом вкоротити віку.

– Батькам неїним скажемо, – Люба Личункова. – Воне й приїдуть, роз'яснять. Ну, як тре', то щось візьмуть та й одкупляться.

– Альбо старості. Він же знає, що Мацики не жиди.

– Тико хай не каже, що їх Мациками прозивають. Бо ж на жидівське прозвисько схоже.

Отак вони заспокоювали одна одну. І начеб легше ставало. Спокійніше на душі. Поки Вірка не сказала:

– Хоть би він дорогою Руфку не застрелив.

І тоді Соломійка, що наче в заціпенілому сні-маренні перебувала, таким неймовірним і жахливим було це видовисько, скинулася.

– Ви як хочете... А я за ними піду...

– Куди?

Любка за рукав ухопила. Інші теж дивилися нажахано, а швидше – жалісливо.

– Він і тебе може стрелити.

– Я піду, – голос її тремтів, проте вже наливався крицею. Як і все її єство. Геть виструнчена стояла, хоч і дрижала – дрібно-дрібно.

– Нате, передасте, коли що.

І торбинку свою Любці до рук ткнула.

– Соломко! – Вірка зойкнула. – Не дурій, подруго. Чуєш? – І пожартувати спробувала. – Бо й заміж не вийдеш. Обоє ухажорів плакатимуть. Соломко... Ну що за людина! Дівоньки...

Та Соломійка вже не йшла – бігла. Бруківка горіла під її ногами. У голову наче хто жару насипав. Здавалося, її розпалена голова от-от одірветься й полетить. Хай. Соломійка знала – вона все одно бігтиме. Доки стачить сил. Бо хіба мона людині ні за що ні про що смерті завдавати? Навіть якщо цяя людина – Руфка. Хай яка вона ни є... Таж ни мона й таку ні за що вбивати...

У голові раптом застукало дивним стуком, наче манюсінькі молоточки, тико не по залізу, а по висхлому дереву. Щось ніби просилося до неїної бідної, мовби розпухлої на все-ньке місто, голови. І вона почула голос отця Андронія: «Нема порятунку синам ізраїлевим, споконвіку нема, а не тільки тоді, як вони Божого сина на смерть оддавали». То він їй одказував у відповідь на неїне запитання, чого теї юдеї по всьому світу розбрелися. І ще додав: «Раніше вони словом рятувалися, та слово їхне Бог на їхній землі чув, а тепер не можуть і словом порятуватися, золотом-сріблом намагаються, тільки його Бог не бачить. А мо', й не хоче побачити».

– Отче, – прошептала Соломійка, що вже не бігла, а йшла задихана. – Руфина не ізраїлева дочка, а якби й нею була... то хіба... хіба... хіба мона за те умертвляти неї?

Голова стала звужуватися, вже її ніби тисли обручі, гарячі, тяжкі й невблаганні. Вони заважали щось вимовити. Таке, що конче тре' сказати. Стиснута голова гасила мову. Ще, перш, ніж вона побачила німця й Руфину, котрі завертали на другу вулицю, встигла прига-

дати, навіть не пригадати, а наче впали звідкись самі, слова: «Юдита припала лицем до землі, посипала собі голову попелом, відкрила волосяницю, в яку була одягнена...»¹⁹

Здивовано дивилися на її гонитву одинокі перехожі.

Німець, певно, почув стукіт жіночих чобітків, бо повернувся, а як вже ближче Соломійка підійшла, направив автомата:

– Гальт! Цюрук! Шіссен!²⁰

– Пане, – з відчаєм гукнула Соломійка. – Сказати вам щось маю, пане...

Вона простягла руки навстріч німцеві. Той не опустив автомата.

– Пане, тико три слова... Два слова...

Німець стояв, мов соляний стовп серед зимної пустелі. Раптом Соломійка подумала: а як він неї тоже боїться? Думає, що і в неї під пальтом як не револьверт, то ніж схований. Ступила вперед і за погрозливим порухом німака зрозуміла – ще крок і він може справді стрелити.

«Юдита припала лицем до землі», – почувла знову Соломійка.

Наче блискавка сяйнула перед нею. Вона опустила на коліна й на колінах поповзла до німця.

Він дивився здивовано, все здивованіше, як і Руфина, Соломійка те добре бачила, бо голова не була опущена, а очі вбирали двох – ката і його жертву.

За метрів три вона спинилася. Хотіла підвестися, але побоялася.

Як же йому сказати?

Як сказати і що?

Головне – що?

– Ти тоже... юде?

Німець спитав з цікавістю, трохи збентежено, але й трохи насмішливо.

– Не, – сказала Соломійка. – Ми з одного села. В один день і родилися. Вона не юдейка, пане. Одпустіть її. То наша дівчина. – І раптом сказала несподіване: – Якщо треба, ми обоє до Німеччини на роботу поїдемо.

Німець пожував спершу нижньою губою верхню, потім навпаки. Став схожим на розгубленого хлопчика. Щось намагався збагнути. Хоча суть сказаного була очевидною.

– Отпустіт? Юде?

– Вона не юдейка. То ім'я таке. Пане...

Він скривився, мов з'їв дику грушку.

– Ставайт...

Соломійка зрозуміла – їй дозволяють підвестися.

Вони стояли одне проти одного. Мовчали.

Соломійка бачила – в Руфининих очах зблиснула надія.

Німець про щось думав. Міркував.

– Отпустіт? Зовісєм?

– Пане солдат, ми вам яєць привеземо, і сала, і молока, і курочку, – спромоглася на слово Руфина. – Дві. Скільки схочете.

– Яйка? Млеко? Курйочка...

Видно було – він вагається. Думає і вирішує. Зрештою обвів поглядом обох. Зупинив очі на Соломійці. Посміхнувся.

– Найн. Не курйочка... Другой курйочка...

Ткнув пальцем у Соломійчині груди, тоді взяв пальцями за підборіддя.

¹⁹ Старий Завіт. Книга Юдити. 9-1

²⁰ Стій! Назад! Стрілятиму!

– Ду бін майн курйочка²¹... Майн лібе медхен²²... Мі будеш дьслай любофф... Гут гешефт²³

Соломійка похолола. Задерев'яніла. Бо збагнула, що пропонує цей німець, що годився їй у батьки. Який такий гешефт.

Руфина вхопила її за руку, благально заглянула в очі.

– Соломочко...

Соломійка зирнула на неї, в очі, затуманені слізьми.

– Ти хочеш, щоб я...

– Соломочко, – Руфина схопила її руку і зашептала, мов у гарячці. – Я... Я не знаю...

Я...

Німець стояв і вже відверто широко посміхався. Йому було цікаво, чим все закінчиться. Зрештою направив автомата на Руфину.

– Шпацірен. Шнель.²⁴ Млєко, яйка – найн. Курйочка – найн.

– Господи, – зойкнула Руфина.

– Пане, – зойкнула й Соломійка.

Німець ткнув її автоматом.

– Ду – век. Ауфідерзесн, майн лібе²⁵... ньєкурйочка. Ну? Варум штеєн?²⁶

Соломійка зробила порух в один бік, потім в другий. Видихнула:

– Я згодна.

– Вас?²⁷

Певно, й він був ошелешений. Чи не зрозумів.

– Я згодна піти з вами, – сказала просто, хоч слова крижаніли на льоту, Соломійка.

3

Вони йдуть поруч. Німець знову закинув автомата на плече. Десь там, за їхніми спинами, даленіє Руфина.

Соломійці морозно і страшно. І того, що з нею станеться, страшно так, що холодніє все тіло, а внизу, вона вже відчуває, як по нозі до її лона повзе велика рапата жаба. А може, й змія. Її несила скинути, позбутись. Що робити? Сказати, що вона передумала? Хай німець її уб'є, як мав убити Руфину? Ци заведе в те гетто? Вона боїться, али більше, ніж того, що станеться, боїться того, що буде потім. Неслави. Руфина, певно ж, не скаже, як вона її порятувала. І чому порятувала дівчину, яка завдала їй стільки прикрощів у цьому житті? Пожаліла? Щось інше, думає Соломійка. Так, щось інше покликала за Руфиною і німцем. Не годна сказати – що. Порив. Жаль. Блискавка. Все було й наче не було. Али ж ни на смерть, виходить, вона пішла.

Руфина не скаже нікому, али вона, вона сама мусить сказати. Петрусеві й Павлусю. Неїним вірним лицарям. Яких обох любить.

«От і рішилося само собою, кого вибрати, – гірко думає Соломійка. – Сказати, а тоді втопитися. Ци повіситися. Господи, то ж великий гріх, про що я думаю...» Соломійка спинається. Вона вирішила.

²¹ Ти будеш моєю... (нім.).

²² Моєю любово дівчинкою (нім.).

²³ Гарна угода (нім.).

²⁴ Рухайся, швидко (нім.).

²⁵ Ти – геть. До побачення, моя люба (нім.).

²⁶ Чому стоїш? (нім.).

²⁷ Що? (нім.).

– Пане, – каже вона. – Я юдейка. Чуєте? То я юдейка. Жидівка. Мене звать Соломка. Соломія.

Німець дивиться, й тепер уже іронічна посмішка заповзає на його брезклі губи.

– Ду іст юде?²⁸

– Так. Юдейка. Жидівка.

– Ха-ха-ха!

Німець регоче, а тоді виголошує довгий монолог німецькою, часом вставляючи російські слова. Суть його мови – він розуміє, що медхен, хай навіть її звать Саломея, це нічого не означає, хотіла порятувати свою одноплемінницю, подругу. Саломея? Хай. Це ім'я є у юдеїв, але й у німців є також, то чому ж йому не бути у слов'ян? Але вона хотіла обдурити німецького вояка, доблесного солдата фюрера, а то набагато гірше. Тому вона буде покарана. Вона кохатиме не тільки його, а й кількох його товаришів по службі. Ферштейн?²⁹

– Я юдейка, – майже пошепки каже Соломія, а на очах її блищать сльози.

Він знову сміється. І дістає з кишені дзеркальце. Маленьке кругле люстерко. Тицяє їй під ніс. Щось бельоче по-своєму. Вона розуміє: каже, подивися, яка ж ти юдейка, ти слов'янка, типова слов'янка, як усі дівчата в цьому краї, хоч і не в цьому, наполовину юдейському місті. Тільки ти вродливіша. Справжня красуня. І Соломія розуміє його мову без перекладу.

І розуміє – вона приречена. Ні втекти, ні щось виблагати не зможе. Хай ліпше смерть, вирішує. Шарпається вбік. Вона побіжить, хай стріляє, якщо вже нема рятунку. Та німець їдним стрибком доганяє, міцно хапає за руку, грубо стискає зап'ястя. Його сірі очі трохи презирливо, але більше добродушно сміються.

Він веде її далі попереду себе. Саломея! Ха і ще раз ха! Біблейське ім'я. Певно, та Саломея, що прагнула отримати голову Йоханаана, була не така вродлива. Шкода, що він не Йоханаан, не Йоган. Була б вивернута геть біблейська картинка.

«Чорт!» – мало не скрикує.

У ногу в чоботі врізається цвяшок. Таж він його забивав. Ні, то в іншому місці. Висунувся в такий момент, коли він ось-ось отримає насолоду.

Цікаво, чи вона незаймана? Швидше всього – так. Його Грета не була незайманою. Але що з того? Грета пише, що їхня донька Марлен погулює з солдатами, напиши їй щось. Кляті тилові шурі, у той час, як він і такі, як він, здобувають перемогу для фюрера й Німеччини на цьому проклятому Сході, вони там жирують, лапають молоденьких дівчат, а найгірше – його рідну Марлен, названу так на честь знаменитої Марлен Дітріх, улюбленої акторки фюрера. Втім, тоді, коли народилася донька Марлен, богиня Марлен була ще зовсім молоденькою і не такою знаменитою. До того ж, Марлен, якщо по правді, звали тітку Грети, котра обіцяла за ім'я заповісти їм десять тисяч марок. Тітка померла рік тому й безсовісно їх обдурила. Бо, бачте, їй не сподобалось, що Грета десь там сказала, начеб доньку назвали на честь улюбленої актриси фюрера, а не тітки. Якби тітка не померла, на неї варто було донести. Хоча б за недодані п'ять тисяч, ціна яких тепер зовсім інша, ніж сімнадцять років тому.

Марлен він, звісно, написав гнівного листа. У відповідь отримав аркуш паперу з єдиним реченням: «Коли повернешся, любий таточку, розпитай нашу матусю, як вона тебе вірно чекала».

Ідіотизм!.. Звісно, він не святий.

Але вона, Грета! Дружина солдата!

Ще раз – ідіотизм. Він фронтовик, доблесний солдат фюрера, який вже пролив за нього кров. А вона – дружина солдата!

²⁸ Ти єврейка? (нім.).

²⁹ Зрозуміло? (нім.).

Втім, якщо насправду – він теж тиловик. Йому пощастило, що після легкого поранення й доволі легкого обмороження під російським містом з дивною назвою Тула його направили в це тихе, богом забуте містечко. Де недавно мешкали євреї і жодного партизана.

Любомел. Чорт, про що він думає?

Несподівано він шарпає Соломію за руку.

– Майн наме іст Ганс.³⁰

– Що?

– Ганс-Йоахім, – навіщось уточнює він.

Соломія розуміє – це його ім'я. Сказати своє? Але вона вже сказала, назвалася.

До того йшла і подумки прощалася – з татом, мамою, Васильком, Тарасиком, бабусею, їдною й другою, дідусем. З селом своїм. Дівчатами. Петрусем і Павликом. Навіть джмелями. Хоча неї вже й не називають сестрою джмелів. Навіть брат, Василько. Бо виросла, дівка на виданні, мона сказати. Од Тараса останнє письмо було десь за місяць перед війною. Авжеж, на весняного Миколая. У листі брат прислав якусь тамтешню засохлу квіточку. Як вона зветься, Тарас і сам не знав, али вона йому сподобалася. Писав, що в степу вирвав, на ученіях. Бабуся порадили помаленьку намочити квітку в холодній воді, мовляв, запахне. І квітка справді запахла – дивно й терпко, наче вдихнула краплю вина, чимось приправленого, якоюсь травою. На джмелівку їхню ще був схожий запах.

– Декую, Тарасику, – шепоче тепер Соломія. – Спаси Біг тебе. Може, не одправлять на той хронт.

Вона зводить голову на небо, по якому пливуть білі хмари.

– Найбездонніше і найзріліше небо буває восени, – казав отець Андроній.

– Хіба небо буває зрілим? – спитала тоді Соломія.

– Авжеж, – сказав батюшка трохи сумовито. – Навесні небо зовсім інше. Як і літом, і зимою. У нього, як і в людей – чотири пори року, тільки в людини раз у житті – і весна, й літо, й осінь, і зима. А в неба – щороку зміна. Небо проживає всі наші літа і всі наші життя.

– А в мене яка тепер пора? – спитала Соломія.

– Рання весна. А сама ти – пролісок моєї душі.

Отець Андроній сказав майже без пафосу, тільки голос його наче зволожився.

«Добре бути проліском», – подумала тоді Соломія і чомусь геть зашарілася. Зиркнула: не, отець Андроній, здається, не помітив. Уявила себе квіткою посеред лісу й раптом подумала, як їй було холодно виглядати з-під снігу й ловити хоча б маленький сонячний промінчик, щоб зігрітися.

Холодно їй було й теперка. Вельми зимно. Наче у місті дочасно випав сніг. А під ногами була не бруківка, а холодний тонкий лід, що потріскував й от-от міг провалитися. Якби так сталося, Соломія була б тільки вдячна.

Вони прийшли. Вже прийшли. Ганс-Йоахім привів її до хати, в якій квартирував. Гарнізон у Любомлі був маленьким, довкола тихо, і унтер-офіцерам, і старшим солдатам дозволяли квартирувати по хатах місцевих мешканців-українців, наказавши тим годувати вояків вермахту. Жили компактно, у сусідніх оселях, щоб на випадок тривоги швидше зібратися. Але тривоги не передбачалося. Доблесна армія фюрера стояла вже на Волзі, то чого боятися тут, у глибокім тилу? А він, Ганс-Йоахім Катценбергер, один з переможців, який сьогодні здобув свій доволі непоганий, більше того, привабливий трофей. То він і належить насамперед йому, а вже потім поділиться з тими придурками – Фрідріхом, Людвігом, Куртом і (це ж треба) Адольфом. Тільки не Гітлером, а Вертедом. Ну, цей прищавий сморчок, чистюля професорська, напевне відмовиться. І Курт, що зневажає злягання з неарійками. Хай. Знаємо ми тих чистюль з їхніми грошовитими батечками. Можна покликати найстаршого серед них,

³⁰ Моє ім'я – Ганс (нім.).

Віллі Траймера, нехай спробує молоденьку суничку, побачимо, що з того вийде, а то тільки хвалиться своїми колишніми перемогами та ще їх повчає, старий пердун.

Ганс-Йоахім завів Соломію до кімнати, в якій квартирував. Окрім залізного ліжка з трьома подушками і килимком з лебедями на стіні, тут стояли стіл, тумбочка, невелика шафа для одєжі, крісло й дві табуретки. Він, Ганс-Йоахім Катценбергер, солдат фюрера, сам не захотів більшого комфорту, хоч господиня, котра смерділа від страху, й запропонувала ліпшу кімнату. Німець жєстами показав Соломії, що їй треба роздягтися, а тоді сказав, що вийде, і попередив:

– Бегайт... Пуф-пуф...

Проте глянувши на дівчину, збагнув, що вона, можливо, й прагне більше пуф-пуф.

І тоді підійшов до стіни і кілька разів грюкнув по ній кулаком. Майже одразу з'явилася огрядна жінка років сорока п'яти. Вона глянула на Соломію і запитливо вперлася поглядом у постояльця.

– Фрау Гальїна, – сказав той. – Обєт... Яєшен із шпик³¹... Унд³² памьїдор... Унд знайт... Унд кофе...

– Добре. Ждіть.

– Но бістро...

Господиня вийшла, а коли зайшла до кухні, де допивав чай з малиною худючий хлопець років двадцяти, той спитав:

– Наш Ганс-Яким знову не сам?

– Якусь лярву знов привів, – буркнула хазяйка. – Судячи з одягу, цього разу з села.

– Цікаво, – хлопець відсьорбнув чаю. – Доблесні арійці з міщанок перейшли на пейзаж?³³

– Колись ти поплатишся за язик, Генику, – сердито сказала мати і поставила на гарячу плиту (була навчена швидко готувати обід) сковорідку, на яку згодом поклала шматочки сала.

У кімнаті німець простяг до Соломії руки, й вона зрозуміла, що таки треба роздягатися. Зняла пальтєчко, яке, зображуючи галантність, Ганс-Йоахім повісив на спинку крісла. Після цього дістав з тумбочки пляшку шнапсу і дві чарки. Розлив горілку і підняв чарку.

– Віп'єт...

– Я не хочу, – сказала Соломія.

– Пей, – німець майже силоміць втис їй чарку в руку і дзенькнув чарку об чарку. – Прозіт.

Соломія відпила трохи і закашлялася. Ні, вона вже пробувала домашньої, але тут, з цим насильником...

Тим часом Ганс-Йоахім, який залпом випив свою порцію, відверто милувався Соломіїним обличчям, стрункою фігурою, що ще більше відкрилася, коли вона зняла пальто і постала у світло-сірій кофтині, яку продовжувала довга барвиста спідниця.

Ганс-Йоахім раптом відчув незбагненне – йому просто хочеться милуватися цією дівчиною, цією слов'янкою. Її гордою поставою, навіть гнівним блиском блакитних диво-очей. Обличчя обвітрене, видно, вона багато буває на свіжому повітрі, проте є у цьому щось таке, що змушує думати – ця обвітрєність йому навіть пасує, цьому дивовижному обличчю, це наче вміло накладений шар тонованої пудри чи світло-коричневого крему. О, Ганс-Йоахім на цьому добре розумівся, він був перукарем у косметичному салоні в Дюссельдорфі. І тепер, дивлячись очима профєсїонала, він не тільки відзначав пропорційну досконалість

³¹ Сало (нім.).

³² І (нім.).

³³ Селянок (спотв. фр.).

цього обличчя, хай не арійського, а слов'янського, а й... О, майн Готт,³⁴ він би не відважився сказати, що воно належить унтерменшові.³⁵ Двічі майн Готт, він відзначає (клята професія) дивну гармонію цього дівочого обличчя, вже не страх, а гордий дух, що випромінює воно, а особливо... Особливо дивовижно виразні очі. Сум у їхній глибині – це сум приреченої людини, але такої, наче вона... Наче вона... Ганс-Йоахім здригнувся... Ніби вона людина з Європи й потрапила як полонянка до канібалів.

«До біса ці міркування, – подумав Ганс-Йоахім, – вона таки моя полонянка, полонянка по праву сильнішого, сама напросилася, ніхто не змушував її йти визволяти ту другу слов'янку, дурепу, якій ще дурніші батьки дали єврейське ім'я».

І тут він здригнувся вдруге. Вона... Вона... Вона, ця слов'янка, пішла сама замість того, щоб рятувати своє нікчемне дешеве життя. О, він чув, що слов'яни аж ніяк не цінують цей Божий дар – життя, він сам бачив, як вони кидалися в атаку на їхні німецькі танки й під танки, як ішли на них навіть без зброї. Правда, там їм стріляли в спину свої ж. А тут? Що змусило піти цю... Саломею? Прив'язаність до іншої слов'янки? Але ж та не спробувала навіть лишитися з нею.

Ганс-Йоахім Катценбергер налив собі горілки й залпом осушив чарку.

Він пригадав, як ця дівчина-унтерменш повзла до нього на колінах. Так і мало бути, але... Але якби не та обставина, що, ризикуючи наразитися на кулю, вона повзла визволяти цю... Руфину. Сестра? Не схоже.

Раптом подумав – а як би вчинила на місці цієї чужоземки його люба Марлен?

І гіркота хлюпнула йому в душу – Марлен за жодних обставин не пішла б визволяти подругу. Принести себе в жертву чужоземному солдатowi? Марлен швидше охоче б йому віддалася, з гіркотою подумав Ганс-Йоахім, як тепер віддається своїм воякам, не тому, що вони солдати фюрера, а тому, що...

Його думки вчасно перебив прихід хазяйки. Вона несла тарілки з яєчною на салі і сало, посипане дрібно нарізаною цибулею і перцем. Коли ж вона ставила тарілки на стіл, Соломійка нахилилася до господині й тихо благально сказала:

– Врятуйте мене, тітонько.

Хазяйка Галина глянула здивовано і ледь відсахнулася, згустки такого болю бризнули на неї з цих синіх, мов небо, очей. Вона швидко вийшла й сказала на кухні до сина:

– Здається, це не лярва. Він, певне, привів її силою.

– Не лярва? – Геник невідомо здивувався. – А хто ж?

– Ця дівка просила мене порятувати її. А як я можу порятувати, скажи на милість, якщо вона й не курва, не німецька підстилка? Чим проти цього бугая?

– Тоді чому прийшла?

– Захопив на базарі, там багато було сьогодні таких сільських роззяв, як ця. А може, деінде злапав. Ой, Боже мій, що за світ...

Галина сердито грюкнула тарілкою, взялася накидати квашених помідор і капусти, що син приніс перед тим з погребя.

– Красива? – спитав Геник.

– Не те слово, – відказала мати.

Коли вона хотіла нести ще дві тарілки з провіантом, Геник раптом скинувся, ступив крок до матері.

– Давай, я сам віднесу. Заодно й подивлюся, що за цяця залетіла на наше сідало.

У кімнаті Геник чемно привітався:

³⁴ О, мій Боже (нім.).

³⁵ Недолудина (нім.).

– Гутен таг, гер Катценбергер.³⁶

І до гості:

– Доброго дня, пані.

– Доброго дня, – прошелестіла Соломійка.

– О, Генік, – зрадів Ганс-Йоахім. – Віпеш? Как ієто по-вашім? За компанія...

– Чому б і не випити, гер Ганс-Йоахім, – вдавано весело мовив Генік.

Ганс-Йоахім налив йому й собі. Підняли чарки, навіть Соломійка.

– Прозіт!

– Прозіт, гер Катценбергер! Ваше здоровля, пані.

Вони випили й закусили, господар кімнати навіть дістав з тумбочки третю виделку. А тоді Генік спитав:

– Ви дозволите, пане Ганс, познайомитися з вашою чудовою гостею?

– Познайо... мітса? О, я, я!³⁷ – Ганс-Йоахім закивав головою. – Я знайт етот слово...

Познайомітса? О, я... Гер Генік і фройляйн³⁸ Саломея – любоф... Как ето? С первій глаз?

Він погрозив пальцем Геніку, а потім Соломійці. Видно було, що вже трохи захмелів.

– Відповідайте, тільки швидко, – сказав Генік. – Вас звати Саломея?

– Ні. Соломія.

– Як ви сюди потрапили?

– Я... Довго розказувати... Я хотіла... визволити подругу... Він думав, що вона жидівка.

– А вона?...

– З нашого села. Тоді він... він сказав, що коли піду з ним, тоді відпустить неї.

– Он як?

Генік налив Гансу-Йоахімові й собі. Обоє випили, тільки тепер і Генік залпом. А тоді сказав, що мусить їх покинути. Щасливо, гер Ганс, пані Соломія.

У коридорі він глибоко видихнув, притулився спиною до стіни. У кухні ж сказав матері:

– Виявляється, у цьому задрипаному, забутому Богом містечку є благородні люди. Мало того, здатні пожертвувати собою заради іншого. Ну, не в містечку, але це не міняє суті.

– Отже, вона тобі сподобалася?

– Як ти кажеш, люба мамахен, не те слово. Не те речення і навіть не той абзац. Господи, та вона не тільки вродлива дівчина, а справжня людина! З двох великих літер – латиницею і кирилицею.

– Ти навіть тут лишаєшся філологом, Геніку, – констатувала мати.

І вже тривожно:

– Що ти задумав? Що ти задумав?! Я ж бачу – задумав. Не смій нічого робити. У нього зброя. Ти чув, що ми за квартирантів з цього клятого вермахту відповідаємо головою? Обіцяєш?

– Я ще думаю, чи можна щось зробити, – Генік опустився на стілець. – Твій недовчений філолог шкодує, що він філологічна тютя, яка навіть не має завалящого пістолета.

– Я приготую їм каву, – сказала мати.

А в кімнаті, де сиділи двоє інших, Соломійка думала про те, аби швидше скінчилася ця наруга. Хай будь що буде, аби швидше. Неї не порятує ні ця жінка, ні цей худорлявий молодик з довгими тонкими пальцями і виразними карими очима, мабуть, її син. Проти страшної ворожої сили... що вона може зробити, проста дівчина, котрій всього лише перед Другою Пречистою пішов сімнадцятий рік...

³⁶ Доброго дня, пане Катценбергер (нім.).

³⁷ Так (нім.).

³⁸ Німецьке звертання до дівчини.

Тим часом Ганс-Йоахім дістав з кишені фотографію, простяг Соломіїці.

– Майн тохтер Марлен.³⁹

Соломійка дивилася на біляву дівчину, що, посміхаючись, мружила очі. Пишне волосся розкинулося по плечах. Здавалося, дівчина на карточці вдивляється в цей світ і втікає од нього.

– Красьївая?

– О, так, – визнала Соломійка.

Ганс-Йоахім подумав, що вони ровесниці... Може, з різницею у рік-два.

Навіщо він показав фотографію Марлен? Адже тепер він не зможе... не зможе...

Думки плуталися в голові. Нехай. Він знайде собі іншу, може, й не таку вродливу, але...

Все ж ця дівчина гідна співчуття й благородного жесту переможця. Аріїця.

Ганс-Йоахім підвівся. Хміль розбирав його, він став пригадувати російські слова.

– Я отпускайт фройляйн Саломея... Отпускайт фас...

Соломійка не вірила своєму щастю. Звелася на ноги. У цей час двері відчинилися, і зайшов Генік з тацею в руках, на якій стояли дві чашки з кавою.

– О, сщьо віпьем кофе, – сказав Ганс-Йоахім й опустився на стілець.

Генік поставив тацю на стіл, випростався і раптом блискавично дістав з кишені молотка і вдарив німця по голові. Той скрикнув, захрипів, дико водячи очима. Генік схопив автомата, який стояв біля стола, і вдарив ним. Ганс-Йоахім впав на стіл.

– Ви вільні, – сказав Генік Соломії.

Дівчину биля пропасниця.

– В-він... Він... хотів мене відпустити, – сказала Соломійка.

– Он як?

Вбігла мати Геніка і дико закричала, побачивши квартиранта з пробитою головою.

– Що ти наробив, Геніку?

– Те, що мав, – на диво спокійно сказав син, і раптом його вирвало. Блював на підлогу, на свої штани й штани німця. Його аж скручувало всього.

Соломійка стояла наче мертва. Здавалося, не б'ється і її серце.

Мати отямилася першою. Закричала і тицьнула рукою:

– Це вона, вона вбила німця. Так і скажемо.

– Мамо...

Генік закашлявся. Весь теж трусився.

– Не змушуй мене зневажати тебе, мамо... Хай вона іде.

– А ми?

– А ми малі були і голі, – сказав Генік. – Ми щось придумаємо. Головне тепер дочека-
тися вечора. Тоді десь його подінемо. – І до Соломійки: – Тебе з ним хтось бачив?

– Ни знаю. Люди якісь ішли вулицею.

– І ти йди, – сказав Генік. – Може, колись зустрінемося. Як не на цьому, то на тому світі.

– Що ти таке кажеш, Геніку? – скрикнула його мати. – Хай хоч поможе кров стерти.

– Ні, вона йде... Іди... Фройляйн Саломея...

Він зайшовся гірким істеричним сміхом.

4

Стараючись не бігти, Соломійка як у тумані дісталася місця, де вранці вирував ярма-
рок. Там уже було мало людей. Головне, не видно жодного воза і людини із їхніх Загорен.
Спробувала спитати – куди поділися? Ніхто не знав. В якийсь момент Соломіїці здалося: на

³⁹ Моя дочка Марлен (нім.).

неї дивляться якось не так, насмішкувато чи що? Чого б то? Нивже щось збрехала Руфина? Тому й поїхали загоренці? Соломійка відчула, як у неї запашили спершу щоки, а потім усеньке тіло. Що могла таке сказати Руфина, котру вона поретувала?

Десь із-за базару подув холодний вітер. Холодний-холодний, аж льодяний, наче до міста враз, за помахом чиєїсь чарівної, али недоброї руки завітала зима.

«Міні холодно», – хотіла пожалітися Соломійка, та не було кому.

Де ярмаркували, гонив тико вітрисько шматки ни то коричневого, ни то рудого паперу, обривки газет. Ревла корівка, що не хотіла йти за новим хазяїном. Бродила сива розпатлана жінка, щось бурмотіла собі під ніс, руками розмахувала.

Вихід лишався їден – іти пішки до села. Може ж, до вечора дійде. Хоча, навряд. Али йти тре⁴⁰, бо ще і її спохопляться, а може, вже й шукають.

Соломійка йшла, спершу швидко, а потому вже уважнішими ногами міряла міську куряву. На виході, коло будки з смугастою перегородкою, поліцай спинив.

– Куди йдеш? Аусвайс?⁴⁰

Соломійка показала папірця, якого їм видавали при в'їзді до міста.

– Чого сама? – Поліцай явно з інтересом оглядав гарну дівчину. – І куди йдеш?

Соломійка одповіла, що пішла до міста, подивитися хотіла, крамницю яку наптити, та заблукала у незнайомому місті, а прийшла – їхні люди поїхали. То вона й пішака.

– Поліщуки – вони такеї, – сказав поліцай. – Далеко йти?

Щось підказало Соломійці – не мона казати правду. І вона збрехала – аж у село під Шацьком доріженька стелиться.

– Далеко, – гмукнув поліцай. – Що ж ти така розтяпа? Ну, може, хто підвезе дорогою. Давай, тупцый. А хоч – лишайся. Скоро моя зміна кінчається. Переночувати де знайдеться. А завтра бричку напитаємо, у сусіда є, як пані додом дістанешся.

Соломійка перелякалася – поліцай уже й руку до неї простягає. Вона захитала головою – мусить іти, не вернеться, тато сваритимуться, а то й ломакою спапужать, воне у неї строгі, одпустіте, пане поліціант.

– Ну йди, дерьовня.

Довго билися Соломійчині ніжки об асфальт на дорозі. Порожній, здавалося, що люде геть не тільки дорогу, а й цільний світ покинули. По небі й то хмари пливуть, а десь там, у незвіданій, недоступній для ока височині – Бог і янголи. І неін янгол. Чи янголиця. Свята Саломея-мучениця, котра за віру християнську муки й смерть прийняла. Правда, казали батюшка, що була й інша Саломея. Тая, що голову Івана Хрестителя захотіла. Чи то не Саломея була? Щось у голові переплуталось. Той хлопець казав «фройляйн Саломея» з глумливим смішком. Не, спершу німець. Той казав по-інакшому. Що значить те слово? Що вона сама значить на цим світі? Нічого. Проста собі дівчина. Грішниця, котрій одразу двоє хлопців подобаються. А що вона вдіє? Хотя обирати все одно доведеться.

Багато передумала за дорогу Соломійка. Та все ж думки до одного верталися – чого отак неї покинули сільчани?

За Куснищами стало вечоріти, а потому й геть потемніло. А йти було ще більше половини шляху. Вгорі засвітилася зірка.

«Зірко-Саломеє, свята й преподобна», – подумки звернулася Соломійка.

Тривога її наростала. Повзла, мов змія по дорозі, Соломійка навіть озирнулася кілька разів, аби тую змію побачити. Листя опале на дорозі-шосейці шелестить. Один листок ще з придорожного дерева падає, Соломійці хочеться, аби до неї в руку потрапив, опустився, вона долоню навіть простягає. Може, потеплішає на душі... Листок пролітає мимо. Далеко від неї падає. Не дотягтися.

⁴⁰ Документ (нім.).

Раз спинилася. Біля колодязя, що неподалік полапської дороги стояв, для подорожніх якраз і призначений. Відро на ланцюгу вниз спустила й витягла. Жадібно воду пила. Холодна-холодна, зуби ломить.

Враз подумала – тутечки й переночувати мона. Завтра ж далі піде. Проте поборолася спокусу.

«Господи, – подумала. – Хоч би кого стріти. Міг би й Василько навстріч виїхати. Ци всі уже там в селі мене чужаницею щитають? За що, Боже?»

Мусила йти далі. Підвела голову – зір на небі побільшало. Де тепер та, перша зірка неїна, не вгадати. Та від того багатозір'я начеб стало затишніше на душі.

«Де ж місяць?» – тико подумала.

Але тут між зір чиєсь лице проступило. «Боже», – мало не скрикнула. І перш ніж сховалося те лице, мовби у міжзір'я віддалилося, Соломійка таки скрикнула. То було обличчя Тараса, Тарасика, братика старшого, од якого другий рік ні звісточки, ні привіточка. Десь там, по другий бік війни, брат. І може, хоч на хвилю вирішив показатися...

Долинув з глибини лісу плач, а чи спів. Далекий, а від того ще тужніший. Зимно за плечами зробилося. Треба йти крізь ніч, раз їй доля життє судила.

Десь за версту од колодязя почула Соломійка попереду себе дивний цокіт – цок-цок, цок-цок... Скоро зрозуміла – хтось на коні навстріч їде. Онде й силует крізь темінь проступає. Коня й вершника на коні. Може, сховатися у лісі? Соломійка робить порух убік, али спиняється. Будь що буде, пуся того, що вдень пережила, ци ж їй боятися?

Та все ж коли вершник зовсім близько перед нею постає, виростає високий, здається, аж за ліс вищий, Соломійка сахається, робить зновика рух убік, на узбіччя. Мо', пощастить утекти?

– Соломко! Соломієчко!... Куди ти?

Вона здригається. Тепла хвиля радості заливає груди. Голос... Голос брата. Василько, Василечко її любий!

А Василько з коня зіскакує, її міцно обіймає.

– Жива!

Рясні сльози в обох. Пригортання. Тіла обох здригаються. Василько зрештою підсаджує її на коня.

– Воронок, – шепче ніжно Соломійка.

Нагинається до гриви. Кінь, пізнавши її, радо форкає.

То була найщасливіша дорога в Соломійчиному житті. Хотів брат чвалом коня пустити, та Соломійка спинила – не тре', вона боїться. Насправді їй хотілося довше бути з братом. Отак, притиснувшись до нього. Відчувати його руку поруч своєї. Гладити цю руку, покалічену, та від того ще ріднішу.

Од Василька й дізнається: поїхали дівчата з Герасимом та Пилипом того, що Руфина сказала – німець неї одпустив, а Соломійка сама з ним пуйшла, у городі, казала, й заночує. Любка те їм переказала, як торбину з одежею принесла.

– Що? Як вона могла? Підла Руфка. Руфка підла! Та я ж...

Соломійка б'є Воронка кулачком в бік. Од злості, образи великої, прикрості й жалю. Заливається слізьми.

– Не плач, – Василько обіймає сестру. – Я ж не повірив... Того й поїхав...

– А мама з татом?

– І вони не повірили.

– А Петро з Павлом? Вони знають?

– Якщо повірять – дурні будуть. Найдеш собі гинших. Хіба мало хлопців у нашім селі?

Та за тебе цілі бійки устроюють...

– Бійки?

– А то ти не знала?

– Їй-Бо, не знала...

Соломійка веселіє. Тре кулачком око, долонею сльозини визбирує.

– Та ж Тиміш Сverbів Петра на бійку викликав. А потім і Павлика.

– Он як... Ну, Тиміш раз мене хтів додому провoджати... Та хлопці не дали...

– Отако воно, Соломочко. А я ж...

Брат мовчить довго-довго. Соломійка каже йому про те, що з нею приключилось.

– Бідолашна моя...

А вже десь через верству:

– Я ж люблю Руфінку...

– Що? Цюю погань?

– Ну... Вона не була поганню... У вічі мені лізе... Хтів би забути – та не можу... Ой, не можу, Соломочко... Сестричко...

– Васи...

Брат, її любий брат, її Василько, Василечко, виявляється закоханий у вирву Руфину! Світ перевертається. Содом і Гоморра! Як же він міг?...

– Пусти мене...

Соломійка шарпається, хоче зістрибнути з коня.

– Куди?

– Я далі пішки піду... Вже недалеко...

Соломійка, може, і вирвалася б, але тут вони почули звук. На дорозі, за плечима. Явно їхала машина. Звук наближався, гучнів.

– Давай-но ліпше звернемо убік, – сказав Василь. – Береженого й Бог береже.

Стоячи в придорожнім сосняку, побачили, як проїхала вантажівка. З солдатами чи поліцаями в кузові.

Пізніше дізнається Соломійка, що те рішення братове врятувало їм життя. Бо Геник і його мати, поміркувавши, вирішили сказати німецькій владі правду. Тобто майже правду. Що бачили, як пан солдат Ганс-Йоахім, який у них квартирував, привів до себе якусь дівчину. Судячи з виду, сільську. Мати Геника розказала, як подавала їм обід. Потім вони удвох лишилися, а тоді якийсь грюкіт почули з кімнати пана Ганса-Йоахіма. Зойк. І побачили, як та дівчина з хати вибігла.

Слова про дівчину підтвердили й сусіди. І колега по службі бачив здалеку, як ефрейтор Катценбергер вів до себе на квартиру якусь дівку. Тож усе виглядало правдоподібно. А сліди Геникоговoго блювання вже були знищені, як і сліди його пальців на молотку. Німці почали шукати вбивцю. Убивцю німецького солдата шукали по всіх селах. Приїхали – німецький офіцер і два поліцаї – разом з матір'ю Геника і Геником, який сказав, що теж бачив дівчину, бо заносив їм з постояльцем каву і добре її запам'ятав, і в Загоряни. Усіх, хто був тієї неділі на ярмарку, за наказом старости викликали до колишньої гмінної управи. Дівчата, а серед них і Соломійка, стояли і тремтіли. Найбільше, звісно, Соломійка. Геник проходив уздовж їхнього вишикуваного ряду. Вдивлявся в дівочі обличчя. Страхом наповнені також. Ледь-ледь всміхається Руфина. Ось і Соломійчине бліде лице. Вона чує, як гучно гупає її серце, готове от-от вискочити з грудей. Паморочиться голова. Пильно дивляться ледь примружені Геникові очі. Зустрічається поглядом з ним. Господи!

– Тієї дівчини серед цих немає, пане лейтенант, – каже хлопець.

«Мене немає», – думає Соломійка.

У очах хлопця вона побачила тривогу і захоплення. А якби вказав на неї? Чи сказала б вона, що то він убив насправді?

Іде перед їхнім дівочим рядом жінка, мати того міського хлопця. Її очі пропікають Соломійку наскрізь. Вона не знає того, що знає ця жінка, що сказав німецький лейтенант

– якщо не знайдуть убивцю, розстріляють їх обох. Вказати – є якийсь шанс на порятунок. Соломіїці здається, що вона чує зойк цієї жінки, котра любить свого сина. Хоче його порятунку.

Вона не знає, що Генік готовий убити всіх: матір, лейтенанта, себе. Він близький до істерики, хоч зовні спокійний.

– Мій син правду каже, гер лейтенант. То зовсім інша дівка була. Ідемо далі.

Соломійка чує голос матері Геніка і думає, що вона, Соломійка, фройляйн Саломея, от-от упаде. От-от грюкнеться на підлогу. І тут чує, як її руку стискає чиясь рука. То рука Руфини.

Розділ IV Весіллє серед війни

1

– Я не просила тебе мене рятувати, – то крик Руфини в хаті, де вони зібралися на вечорниці.

– Просила, – Любка каже. – Хіба не ти казала: «Зробіть же щось, дивчета»?

– То вбийте мене, як ви такеї добрі, а я така погана!

У гніві, істериці, розчервоніла й розпатлана Руфина ще красивіша, вродливіша. Велика, жива, пишна ружа. Соломійка не тримає на неї зла й каже про те всім. Тільки на Василька поглядає крадькома. За нього болить серце. Бо бачить – брат любить, ой, як любить, нестямно кохає цю окаянну Руфину.

Руфину, що після слів Соломійки про прощення йде до неї й пригортає. І далі веде себе так, мовби нічого поганого не було.

Ту Руфину, котра – виходять гуртом з вечорничної хати – опинившись поряд з Соломійкою, мовби ненароком відтягає вбік, тоді каже стиха:

– Шкода, що німець тебе не пом’яв. Не була б такою гордячкою.

– Я – гордячка?

– Авжеж. Так і пре гордість. Бач, вона благородна цяця. Ненавиджу.

І в темряві видно, як блищать неїні очі. Кішки, що йде на полювання, а мо’, й вертається з нього. Ця кішка нахиляється до Соломійчиного вуха і шепче:

– А твій братик сохне по мені, ой, як сохне.

– Неправда, – видихає Соломійка.

– Правда, подруго, правда. І ти те знаєш. Тико ж він калічка. Душа сохне, а рука всихає. Руфина відбігає, бо, може, боїться, що Соломка кинеється на неї.

– Що вона тобі сказала, цяця видра?

То вже Петро поряд. А раз Петро, то й Павло мусить бути. Жодним словом не дорікнули за щось хлопці. Павло тико сказав на другий день, як з міста вернулася:

– Ми нічому не повірили.

– А то ваше діло, – гордо кресонула своїми блакитними очима, а душа заспівала й полетіла на небо, як пташка, котру на волю з клітки випустили.

Любов брата до Руфини – єдине, що ятрить Соломчину душу. Ще хіба тривожить те, що сама ніяк вибрати не може між закоханими в неї (до кінчиків вух, каже Василько) Петром і Павлом. Петрусем і Павликом. І долею, що як два дерева, котрі зрослися і ніяк розлучитися не можуть, як ота верба роздвоєна, що росте на краю городу, коло калабані, в якій перуть і полошуть вони з мамою. Здалеку мовби одне дерево, а зблизька добре видно – дві вербиці-сестриці.

А час, проте, несе на своїх крилах їх утрьох. Як і закоханого Василька, і нелюблячу Руфину. Минає зима, весна, літо. Саме літом палають українські й польські села, а на Петра й Павла відбувається отой «великий похід української пімсти», коли рушають на польські колонії. Так про пімсту мовить Петрусь, який десь за тижнів два перед тим подався в українську партизанку. Викликав неї надвечір з хати, стоїть весь виструнчений, аж тремтить, мовби молоде деревце на вітрі, хоч вітру й нема, тихий літній вечір просить їх нахилитися одне до одного.

– У ліс я йду, Соломочко. Тре’ за Україну боротися.

– А без тебе не обійдуться?

– Та не, так вроді виходить.

По-дитячому, геть по-дитячому шморгає носом.

Щемно-щемно на душі у Соломки.

І гордо – не вона перша у партизанку, в повстанці хлопця свого проводжає, вже й підсміюватися дівчата почали. Тепер навіть кажуть: хто не йде – у того душа ляска альбо германська.

– Удвох ідете? – питає.

Петро зітхає. Бере її за руку. Легенько стискає пальці.

– Ти ніц поганого не думай. Павло нам у селі помагатиме.

– А я й ні думала. Тико він їден теперка мене проводжатиме. Не боїшся?

– Кого схочеш, того й вибереш. Так же домовилися!

«Ой дітвак, дітвак», – думає Соломійка.

Їй захлюпує ніжність. І жаль – в глибині душі вона не хотіла б нікуди Петруся свого відпускати. І страх – бо ж повстанці ходять воювати і з німаками, і з поляками.

Літнє надвечір'я кладе на вулицю, на хати все довші тіні. Десь із-за крайніх садків намагається востаннє прозирнути, погладити Соломійку теплою ніжною лапкою-промінчиком призахідне сонце.

Їй добре. Не – добре і тривожно.

«Моя душа як он та верба роздвоєна», – силкується усміхнутися.

– Соломко, ти зило свиням запарила?

Мама невчасно озивається, а потім із хліва визирає.

– Ну ви гленьте, людоньки, вечір у вікна заглядає, оно роботи ще скіко, а цяя дівуля парубкам смішки продає.

Та голос у мамі хоч ніби й сердитий, та не вороною каркає, а ластівкою до їх обох підлітає, тоже на двох птахів, один з яких до вирію одлітати мусить, схожих.

І випорхує той щебетливий голос вгору, мовби хоче більшого простору, та їх за собою кличе.

– Ци, може, ти, парубче, вже у приймаки записуватися прийшов, то оно відро до рук тобі проситься.

– Чом би й не, тітко Соломко, – Петрусь.

2

Та розмова у них в хаті відбулася десь одразу за храмовим празником, через два ці три деньочки по Дмитрові.⁴¹ Ну, сиділи за вечерею, про те, про се гуворили. Мама, тато, дід, сивий вже, мов голуб, що, до того ж, снігом присипаний, бабуня зморщені, ну й вони з Васильком. Ну, й тато почав, те що не раз починав, а Соломійка усе віджартовувалася. Та цього разу голос у тата Антона незвичний, урочистий і суворий, хоч трохи й хрипкий, як у батюшки їхнього нового на проповіді. Ну й мовили тато тим голосом:

– Таки пора тобі, дівонько, всерйоз про заміжжя подумати. Двацятий рік пуйшов, скоро й дівкою старою, що тико котиська об ноги сватаються, будеш. А чого? Хіба нима з кого вибирати? Ну, добре, Тимошу й Пилипові гарбузи піднесла, як свататися прийшли, хай, хоть і женихи не з останніх, з хазяйствених сімей. Хоть і поговір пуйшов про перебірливість. Не креси вочима, як блискавка серед ясного неба, я тобі не ворог і з хати не випихаю.

– Антоне, ну сама Соломка рішить, як тре', – мама Соломія-старша спробувала у мову цвяшка, хоть і м'яким голосом, забити. – Правда ж, доню? За нею ни стане.

Тато:

⁴¹ Преподобного Дмитрія Солунського, святкується 8 листопада.

– Та дайте догукати, бо за вами не тикати до нужника чи до балії з водою не втикнуся, али й у мові насіння не встромиш. – І потім: – Та же, Соломко, знаєш, обидві знаєте, що мені стоїло од Германії одкупитися, щоби тебе не увезли. І старості дав, щоб той кому тре' у Любовні підмастив, і тому поліціантові, що з міста приїжджав, дві царських золотих монети пішло в лаписька. Тикати ж время таке наступає, що все може бути. Оно облави почастишали. Кум Герасим, а він же зі старостою, з Бартохом, вась-вась, каже, що й по селах, не тикати в місті, облави будуть. Хапають, кого увидять. Зла німчура, бо ж, кажуть, Київ совети вже назад забрали, от-от через ліси лапи свої сюди простегнуть. Чує моє серце – вернуться, холера б їх узляла. Я то до чого? А до того, що заміжніх до Германії на тую каторгу не беруть, а ще якби загубила, то й вобще мона спокійними бути. Тим більше, що ж Петро Гриців й Павло Линюків тобі давно в женихи записані.

Ну, тут Соломійка сердитих коників з своїх голубих блюдець прогнала і лукаво так, маленьку змією-смішечкою на вустах, які добрих два десятки, а то й більш, загорєнських та з сусіньких сіл парубків мріяли обціловувати:

– То, може, ви-те, таточку, й порадите, кого міні вибрати, раз уже сватати надумали?

Тато Антон, проте, не розсердився, а цілком сурйозно сказав, що міг би й поради, на те й батько, якби ж вона тикати хоч раз дурного батька послухала, така красива та контетна.⁴²

Ну й зновика тиша в хаті на покуть сіла. Кіт їхній, Босик, до Соломійки підійшов та об ногу тернувся, начеб справді до старої дівки припхався.

– Брись, – Соломійка ніби й легенько відсунула кота стрункою ніжкою, та вже джмелик гніву тихенько сів на її плече.

Тоді дідо сказали:

– Ти, внучко, не гнівайся, то таки батько правду каже. Моя чисниця їднею ногою на тамтім світі стоїть, тикати друга ще хоче на твоїм весіллі хоча разочок тупнути та дві краплини по бороді пролити. Думає, онуків спершу оженимо, тикати ж Тарас невідомо де, а Василькові, гадаю, жінка справжня таки судиться, на каліцтво не зважить, бо їдною рукою ще ого-го як косити й горати не всяк так може. Тикати то дівку з добрим серцем тре', а тобі, внучко, чоловіка, що сам до рук душею проситься і серцем на свої руки бере.

Дідуньо, стомившись із тої мови, лоба рукавом взялися витирати. А тато тоді без перерви за дідовою мовою плуга поперли:

– Якщо вже з двох вибрати й ти, доню, всурйоз поради просиш, то сама подумай. Петро хлопець нічо, і лицем вдатний, і серцем добрий, тикати ж завше був більше до неба, ніж до землі привезаний. А до неба нічим і прив'язатися. Далеко воно, як тая Україна була би, за яку він ото в ліс пуйшов, у тую свою вкраїнську партизанку. А як совети сюди припруться зновика, думаєш, таких, як він, по голові гладити будуть?

– Він каже, тоді гамериканці допоможуть, – Соломійка таки не витерпіла і своїх п'ять грошів у балачку вставила.

– Де теї гамериканці – за морем-окіяном, – змахнув тато Антін рукою. – Не вельми воне кладку сюди захочуть прокладати, так мені хлопський розум підказує. А як германця поб'ють, то вже й петрів та іванів з лісів візьмуться викурювати. Його то, може, вб'ють...

– Тату, – зойкнула Соломійка.

– А не вб'ють, то в Сибір повезуть, – батько. – Ти ж бачила, до вуйни не вельми цяцкалися з тими, хто скося на їхні шапки з коминами⁴³ дивився. То як будеш Петровою жінкою, думаєш, пожаліють? Диви, й нас туди ж потягнуть. Оно й так ті голодранці ледь в кулаки не записали. А Павло, скажу тобі, хлопець розважливіший, у політику не лізе, чує моє серце, й хазяїном добрим буде, оно сам, щитай, собі воза зробив, і драбиняка, і штильвагу вистругав.

⁴² Вдатна, а ще – та, що зважає тільки на свою думку (діалект.).

⁴³ Натяк на будьонівки.

І тебе любить, бачу ж, оком сонце тобі на долоні подає. Так що будеш як за кам'яною стіною. Отака моя батьківська порада, – докінчили тато.

– Геть ви-те, таточку, все по полицках розклали, – сказала Соломійка і з-за столу, сердито мискою брязнувши, піднялася.

Коло дверей озирнулася:

– За пораду декую, тико у вашої дочки ще й свій розум є. А присилуєте, то ліпше вже в старих дівках лишитися.

І тут відчула, як об ногу щось тернулося. Босик, окаянный котяра, ніби щоб неї навмисне позлити.

– Ну, ти холера хвостата, – Соломійка вже вправду сердито ногою турнула kota-насмішника.

– А кіт то чим завинив? – мама озвалася.

3

Соломійка нібито й нагнівалася, али татові слова непомітно стали проростати у її душі. Так проростає вчасно кинуте в ґрунт зерно – тоді, коли вже зерно стало переспівати, та ще зберегло снагу, щоб дати нове життя, а земля, що зібрала достатньо вологи, ще не віддала її надрам і не випарувала у вись. З таких зерен виростає найбуйніше колосся і розквітають найпишніші ружі.

Справді-бо, якось наче непомітно, али зримо вона із політка, підлітка, дівчиська, що й з вечорниць та гуртів дівочьких було проганяли – мала ще, підрости – вигналася у буйну, намальовану самим Творцем квітку-дівоньку. І побіг уже такий-бо рік, а то в селі майже стара дівка. Оно скіко ровесниць за ці останні два роки повиходило заміж, незважаючи на війну та непевний час – і Любка, і Вірка, і Настуня, Тонька Бурина, і Юстинка Петрусьова... Ой-ойечки, до десятка весіль відгуляли за німецького часу в Загоренах. Ще підганяло дівчат до шлюбного вінця те, що заміжніх на німецьку каторгу, в той їхній рейвах ни брали, хіба попадали в облаву в місті ци більшому селі. Двічі й Соломійка була дружкою – у тої ж Вірки та Перкальової Танаски – несподівано на другий куток покликали – а сама ходила, як мовиться, з нерозплетеною косою. Із ровесниць, щитай, двоє їх і лишилось у дівках – вона та Руфина. Двоє найвродливіших. До обох сватались – ну, Соломійка мусила дати одкоша, гарбуза піднести, бо слово дала двом – оте «сама скажу, кому сватів засилати». А не могла сказати, навіть півсловечка вимовити. Часом спадало на думку, що обох – Петра й Павла – не любить. Скрикувала аж, раз нігтем мало долоню не роздерла...

Руфина вела свою незрозумілу, каверзну гру – не тико з Васильком, серце якого вже вмирало-варилося в пекельному казані. Руфина погулювала, мова йшла в селі, й з ровесниками, й старшими парубками, перестарками, а раз Любка – тобі, Соломко, тико пуд секретом – повідала, як застала їх з Трохимом Круньовим, що рік як удівцем став. Ти б побачила, Соломко, що вироблєли, хі-хі, дай-но вухо, бо так встидно.

Соломійка ж далі була незайманою. Бачила, як пуся вечорниць, досвітком паруються, як, було, гуртові улежанки робели... Вона ж віджартовувалась, часом і по руках, задалеко простягнутих, била. Петрусь і Павлусь могли й обійняти, пригорнути, поцілувати, навіть у щічку, не то в губоньки-уста, та далі і їх не пускала. Навіть за пазуху.

А всередині дедалі дужче млоїло, народжувався, розростався вулкан, який прагнув виходу. Не раз розпашіла уже й прокидалася серед ночі, а рука сама тяглася кудись униз, аж губу закушувала, а часом і по тій руці себе била.

І Людку, і Вірку, і Тоньку мовби ненароком питалася – як то з чоловіками, солодко ци не вельми, і бачила, як при цім особлива поволока їхні очі облягала... Любка цієї осені вже й понесла. А ще раніше – Вірка. І до баби Насті Луцихи йти Любка збиралася.

А вона... Чого ж вона ждала?
Сама скаже?
Али кому?

Петро, як у теї повстанці, у тую партизанку подався, то й бачила тільки два рази. Раз на вечорниці забіг, жартома гвера наставив – мобілізація дівчат, каже, в армію повстанську, школу сестринську одкрели, десь там у Колках, де українська власть.

– А я й піду, – Танька Лукіська.

Руки в боки й очима – ой, не любовні іскри.

Тоді ж тихо спитав Петрусь неї, Соломійку:

– А ти б до нас пуйшла?

– Ни знаю, – чесно сказала.

Якось посмутнів він. До Павла підійшов.

– Хазяюєш все? Ну-ну, хазяюй, та Соломочку мені бережи. Ци, мо', весіллє задумали? То покликати ни забудьте, дружбан усе-таки.

Якась нова інтонація, навіть новий придих, коли ті слова вимовлев, з'явились у Петра.

Не раз думала Соломка – а що, як уб'ють справді? Оно коли другий раз до хати їхньої забігав, рука була перев'язана – ат, дряпнуло, каже.

Татові слова, між тим, проростали. Бо... Бо хотілося, Соломійка й сама боялася в тім собі признатися, пекуче хотілося звичайного дівоцького й жіночого щістя. У неї, вирішила, не трое, як у мами, шестеро дітей буде. Усі вродливі й доладні, хазяйновиті й розумні.

Павло, відколи друг-суперник у ліс подався, вів себе спокійно, не надто залицявся, хоча, коли стикатися доводилося, та на вечорницях, а то й на вулиці – обдавав набагато жагучішим поглядом.

Оте... Петрове: «То покликати на весіллє ни забудьте» неприємно різнуло Соломійчине серце. Якоюсь незнаною раніше погордою од тих слів війнуло. Холодним вітерцем, що остужує не тільки щоки.

Вона тоді йшла і відчула, як сльоза щокою потекла. Та тернула шоку рукою, спинилася, подумала: «Чого ти, дурна, так переживаєш? Мо', ти йому й не потрібна? Авжеж, не потрібна, раз ліс вибрав».

Обвіяв шоку вітерець осінній, певніше пішла Соломійка далі.

Ни знала тико, що то гордість дівоцька за нею чимчикує і намагається сердитим пирханням заглушити скавуління її серця.

Дурного серця.

Али ж чи дурного?

Тепер вирішила – хай доля сама покаже, що вона для неї вибирає.

На Катерини рано-ранечко встала, пушла в садок і, щоб ніхто ни побачив, зрізала вишневу гілочку. Перед тим проказала і слова молитви, до Богородиці звернуті, а потім і свої, заповітні:

– Подаруй, матінко, для серця мого втіху, пригорни ясним сонечком та вітерцем тихим. У тебе прошу, свята Катерино,⁴⁴ і в тебе, преподобна Маланко.

Так промовлєла, бо ж гілку у воду належало поставити. І якщо розквітне, зацвіте до Маланки,⁴⁵ то судилося цього року весільний вельон вдягнути, як гілочка вишнева, у біле вбратися.

Не перший раз Соломійка зрізувала чи надламувала вишневу гілку. Третій. Два попередні гілка у воді листочки розпускала, а от цвіту не було. Не судилося. Тож на третій було сподівання.

⁴⁴ Святої Катерини великомучениці – 7 грудня за н. ст.

⁴⁵ 13 січня.

На порозі з Васильком зіткнулася. А той халамидник, хоч і не малий вже, а парубок-підстарок, считай, завів, пику на дві гармошки скособочивши:

– Ой, гілочки та цвіточки, на весіллє веляночки.

Ну, Соломійка в боргу не лишилася – кулачком братикові межі плечі тузнула, хай знає, як смішки на вгороді продавати. Гілочку за спину сховала, а в хаті у заздалегідь приготований (обійдуться й без нього) маленький збаночок, з темно-синьої глини, поставила. Налила води та за фіранку, на віконце, до сонечка, що з-за хати вигленуло, до Соломійки підморгнуло: поможу тобі, дівонько.

Ну, а далі й на Катерини, й на Гандрія⁴⁶ було, як і завше, їхнє дівочьке гаданнє. І тут – диво-дивне – штири рази у Соломійки на їдне вийшло. Перший раз, як пампушок напекли, а до пампушок кожна з незаміжніх дівчат свою маленьку стрічечку прив'язала. А тоді до хати занесли писька Мотрунчиного, голоднючого, бо ж цілісінький день узапєрті просидів, аж вити з голодухи почав. Мотрунчиного, бо ж у Мотрунки як-не-як уже восьмеро дітей у сорок літ, то теж прикмета ни злецька. Пєс, як голову, рядном накинуту, одкрєли, очманіло очима повів, а тоді до викладених рядочком пампушок кинувся. І першою... Першою вхопив Соломійчину пампушку, аж зубами з радості клацнув, хоч пампушка й ни скраю лежала. Дівчата в долоні заплескали:

– Першою, першою, Соломко, заміж вийдеш.

– Диви, ще й цієї зими.

Ну, в Соломійки – серце тьох, мов соловії серед зимного вечора до хати залетів. Як писько чергу встановив, кому в яким порядку заміж йти, схрумавши пампушки всі до їдної, дівки з вереском та плесканням в долоні на вулицю висипали. Тепер по селу належало пройтися кожній окремо, крадькома під вікна хат, що гасовими лямпами ци й скіпками блимали, та послухати, що там говориться.

Соломка до Тиндурів пробралася й як услухала, то вдруге серце з грудей мало не вис-трибнуло. Бо Тиндуриха до свого Федька сказала:

– Та йди вже, п'янюго, хоч дров до печі принеси, як худобину жінка мусила годувати та напувати... Гандрія він, бач, анциболот, светкував...

Соломійка ни стала ждати, коли Федько вийде з хати, геть вистрибом побігла. Бо ж оте словечко «йди» означало, що вона рік за Гандрієм заміж вийде. Гірше було б, якби почула: «Сиди!», що значило – дома сиди, в дівках ще зоставайся.

А тоді попрямувала сільськими вуличками – їднею та другою. І таки зустріла чоло-віка, що дибцяв, похитуючись.

– Доброго вечора, – привіталася. – З Гандрієм вас.

– І тебе тоже з тим же. Я троньки погандріївся.

– А як вас звати, діду?

– Та хіба ти впилася тоже, дівонько, що двоюрідного брата свого свєкра ни впізнаєш?

Соломійка, звісно, впізнала дєдька ци діда Павла. Павла! Он як! І хоч ім'я він не назвав, та вона й без того знала. То її судженого таки звати Павлом?

Ну, а як вернулися дівоньки з вечірніх походеньок – хто радий-радісінький, а котра й з сумними очима, то стали на стіл пампушки та щойно зварені вареники з бульбою та капустою виставлєти. Теперка мусили хлопці зі шкаликом горілки та огірками прийти. Ну, а хто перший до хати ступить, той суджений для дівчини, що їй першою заміжжя нагадано – така є прикмета.

Першим ступив... Блискавка сяйнула перед Соломійчиними очима, яснішим світло лампи зробила, гнота ще сильніше запалила. Бо до хати ступив Павло, Павлусь неїн, у кожушку святошнім і шапці смушковій. Очі як дві зорі світяться.

⁴⁶ Андрія Первозванного, 13 грудня.

– Уря-ря! – Безпосередньо, радо по-новодівоцьки плеще в долоні Параска Цвіркунова, котру тільки на Катерину лишень, як штирнайцятилітню, до їхнього гурту прийняли. – Соломка! Соломка! Соломинка!

– Та ж мине Павлом звати, хіба забула? – вдавано сердиться парубок, а дві зорі з його очей на Соломчині щоки вже присіли й висіюють звідтіля.

Павло підходить і легенько, мов маленьке горнятко, чимось дорогоцінним наповнене, бере Соломчину руку до своєї й, оглянувшись, до своїх вуст підносить.

4

Те на другий день Різдва сталося. Те, що мусило статися. На вулиці Соломійку пере-стрів Павло, як од гостин у тітки Варки вертався.

Промовив просто, але явно хвилюючись:

– Завтра старостів зашлю. Скико мона ждати? Хіба ти цього не хочеш?

Соломійка запитання зігнорувала. Тільки видихнула:

– Засилай, якщо вже так не терпиться.

І пішла, плечиком здвигнула, начеб од здивування – мені то що, твоє, парубче, діло свататися. А коли тре', то ще гарбуз десь і знайдеться, ни всі за осінь та половину, вважай, зими витратили.

Зима ж того року була довгою. Спершу морозною і сніжною, а після Різдва замість того, щоб готуватися тріщати на Водохрещу, у середині січня обернулася в справжню весну, з теплою погодою і великою водою. Саме перед Різдвом, десь за три дні до нього, Соломійка побачила, як набухає, бубнявіє гілочка. Як розпухають бруньки. Вона теж відчувала, як серед зими у її тілі зріє весна. Хапалася мимоволі за груди, що здавалися випуклими більше зви-чайного, а вночі руки самі тяглися до живота й нижче.

У такі хвилини Соломійка шептала молитви, ті, які знала від мами, від бабусі й від отця Андронія. Намагалася прогнати гріховні думки. Али чула й те, що колись прочитала в Біблії, яку дав було батюшка і яку потім принесла матушка Єфросинія, бо казала, що панотець їй заповів:

Що яблуня між лісовими деревами,
то любий мій між синами!
У його холодку, що так бажала, я сіла,
і плід його був солодкий моєму піднебінню.
Він увів мене в бенкетний покій,
і любов – стяг його надо мною.
Підсиьте мене тістечками виноградними,
яблуками мене одушевляйте,
бо я з любові знемагаю.
Ліва рука його під головою в мене,

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.